

קבר האחים וקורותיו של בית העלמין היהודי בבאר שבע

אילן גל-פאר

בפאתי באר שבע, בבית הקברות הישן שמדרום לכביש חצרים (דרך ג' אלו), עומד קבר משותף לשבעה גברים ולשתי נשים הנחים מתחת למצבה ארוכה אחת, ועליה חקוק: 'קבר אחים / שנהרגו בזמן הרעשה אוירית / במלחמה העולמית / כ' טבת¹ שנת תרע"ז 1917. קבר אחים זה מהווה מזכרת למקרה טרגי שגרם למותם של שישה-עשר בעלי מלאכה במלחמת העולם הראשונה; יתר על כן, קבר זה מייצג עדות לנוכחותה של קהילה יהודית טרם היותה של באר שבע עיר עברית. עדות זו אמנם דלה מאוד: המצבות המקוריות נעקרו ונהרסו בידי ערביי האזור, ומקצת היהודים שנקברו שם הועברו לקבורה מחדש עוד בתקופת המנדט. בשנים האחרונות, עם התעוררותו של עניין ציבורי באתר זה, טופח המקום, המצבה צופתה בשיש והציון הוחלף: קבר אחים / לנופלים בהפצצה על תחנת / הרכבת התורכית בבאר שבע / במלחמת העולם הראשונה / כ"א טבת תרע"ז — 15.1.1917 / ת.נ.צ.ב.ה.²

קבר אחים זה היה לגרעין הראשון של בית הקברות היהודי בבאר שבע. מיקומו בשטח זה נקבע על סמך היותו מקום קבורתם של יהודים מבאר שבע ומסביבתה עוד בתקופת מלחמת העולם הראשונה. לקביעתו של בית עלמין יהודי סביב קבר האחים תרמו מאמצייהם הנחושים של אחדים מקרובי הנספים בהפצצה האווירית. סיפורו של קבר זה מסמל את דבקותן של משפחות החללים בשימור מקום קבורתם של יקיריהם; ועוד יותר מכך — הוא משקף גם את נחישות היישוב העברי להיאחז באדמת הארץ ואת מאבקו להוסיף לקיים נוכחות עברית בנגב לפני הקמת המדינה.

1 תאריך פטירתם המדויק של רוב הקבורים הוא כ"א בטבת (15.1.1917). הביטוי 'המלחמה העולמית', הכתיב החסר והמונח המיושן 'הרעשה' רומזים כי הנוסח חובר לפני מלחמת העולם השנייה.

2 מידע על כך מובא בשני אתרי אינטרנט: האחד — www.edu-negev.gov.il/bsheva/kever_ah.htm, שאינו עדכני, לקוח מילולית מתוך: אילן גל-פאר, 'אתרים בבאר-שבע', אריאל, 80-79 (1990), עמ' 106-107, והאחר — 'מצבות מדברות', israelitombstones.blogspot.com/2009/05/blog-post_18.htm, מסתמך בעיקר על מקורות משניים ולוקה באי-דיוקים.

הנוכחות היהודית בעיר בפרוץ מלחמת העולם הראשונה

מראשית ייסודה של באר שבע הטורקית, בשנת 1900, היו בה יהודים.³ בשנתה השנייה השתקעו בה שני פועלים אנשי העלייה הראשונה יעקב אהרן גורדון (1867-1906) ומאיר שניידרוביץ (1872-1962); השניים החזיקו בשותפות טחנת קמח ממוכנת בפנית הרחובות טרומפלדור וק"ל היום. אולם על אף המאמצים למשוך לעיר עוד יהודים בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, היתה נוכחות היהודים בעיר דלה מאוד, ולא הגיעה אפילו למניין.⁴ דווקא לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה גדל מספר היהודים בעיר, עקב תנאי המלחמה בארץ כולה, והחלה להתגבש בבאר שבע קהילה של ממש ואף הוקמו בה כמה מוסדות קהילתיים.

עוד לפני שהצטרפה טורקיה למלחמה, בנובמבר 1914, ידעה ארץ ישראל משבר כלכלי קשה. בין אלה שנפגעו ביותר מהמשבר היו בעלי המלאכה, שכן הביקוש לשירותיהם פסק פתאום.⁵ עבודות יזומות של גופים ציבוריים יהודיים היו פתרון דחק. במקרים רבים העדיפו מובטלים יהודים לעבוד בשירותי הממשלה הטורקית, שנוקדה לעובדים מיומנים בשירות הצבא ומסילת הברזל. מאחר שהמועסקים בעבודות ה'סוּח'רָה' (עבודות כפייה) הזאת סיפקו שירותים חיוניים, הם קיבלו תעודות שחרור זמניות ('סִיקָה') משירות צבאי – ובתנאים הקשים ששררו אז בצבא טורקיה, ובייחוד בגרודי העבודה ('טֶפּוּר עמאַלִיָה') שאליהם גויסו היהודים, היתה בכך משום הצלת נפשות ממש. כך, למרות תנאי המלחמה שהעיקו על היישוב היהודי בארץ ישראל, נוצרו ריכוזים של יהודים דווקא במקומות חדשים שהיתה להם חשיבות צבאית, בעיקר בערים שכמעט לא ישבו בהן יהודים בעבר, ובהן טול כרם, נצרת ובאר שבע.

עם פרוץ המלחמה היתה באר שבע למושב המפקדה הטורקית ולבסיס הלוגיסטי העיקרי של הטורקים בחזית מצרים. עיירת המדבר הקטנה היתה למרכז צבאי חשוב: הוקמו בה סדנאות, מחסני ציוד, בתי חולים ומתקנים צבאיים, והיא סיפקה שירותי אספקה ונופש. בעיר ובסביבותיה חנו חיילים רבים; וריכוזם בעיר והפעילות הקשורה למלחמה החלו

3 ראו: אילן גל-פאר, 'הנוכחות היהודית בבאר שבע לפני קום המדינה', יהודה גרדוס ואלי שטרן (עורכים), ספר באר-שבע, ירושלים 1979, עמ' 83-85.

4 אליעזר זלדס, 'באר-שבע', הפועל הצעיר, ה, 11 (1912), עמ' 15; זלמן פויגלמן, 'מכתב מבאר-שבע', האחדות, ג, 22-21 (תרע"ב), עמ' 43.

5 לדוגמה, בדצמבר 1914 היו 85 אחוזים בערך מהנגרים היהודים ביפו מובטלים לגמרי, והיתר עבדו חלקית בלבד. ראו: חפשי, 'למצב הנגרים ביפו', האחדות, ו, 11-12 (תרע"ה), עמ' 36-39. מציאת תעסוקה לבעלי המלאכה ולפועלים שנותרו מובטלים עקב תנאי המלחמה היתה בין הקדימויות הראשונות של המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית. משרד זה השתדל ליזום עבודות ציבוריות כדי להמציא להם פרנסה. ראו דוח מיום 10.8.1915 'לקופת הסיוע האמריקנית': The American Jewish Committee, *The Jews in the Eastern War Zone*, New York 1916, p. 97.

למשוך אנשים לבאר שבע. עם פרוץ המלחמה גדלה אוכלוסיית העיר בקצב מהיר, מאלף ל-3,000 נפש בקירוב.⁶ תופעה זו של גידול האוכלוסייה גברה לאחר שהשתפר הקשר עם צפון הארץ בזכות מסילת הברזל שנחנכה ב־30 באוקטובר 1915. באר שבע, שנהייתה מרכז צבאי ותחבורתי, נהייתה גם מקום ריכוז של יהודים – רובם בעלי מלאכה ופועלים. יהודים רבים הגיעו לעיר הן ביזמתם והן בעזרתם הפעילה של גופי ציבור יהודיים. כמה עשרות פועלים יהודים מצאו תעסוקה בעבודה הקשורה לרכבת, בהובלות, בהספקת עצים ובחטיבתם וכן בבית המלאכה לתיקון רכבות וציוד.⁷ קבוצה אחרת הועסקה ב'חוה הממלכתית' על גדות נחל באר שבע, ואחרים עסקו בחפירת בארות. כמאה פועלי בניין עבדו מדצמבר 1915 בבניית הגשר לרכבת על נחל באר שבע. מיכאל ארליך (1878–1945) ואליהו ינובסקי (1883–1976), קבלני העבודה הזאת, השתדלו במיוחד להביא לעיר בעלי מלאכה יהודים, בעיקר בסיוע 'המרכז לבעלי מלאכה' ביפו, שארליך היה אחד הפעילים העיקריים בו.⁸ פועלים ובעלי מלאכה גויסו לעבודות נגרות, נפחות, בנייה, סיתות, חיטות וסנדלרות. קבוצה של 78 בעלי מלאכה מירושלים נשלחה לבאר שבע ביוני 1916, ולאחר מכן קבוצה נוספת, בהצהרה: 'באר שבע תציל את ירושלים!'.⁹ בעת מגפות טיפוס הבהרות והכולרה, שפרצו בעיר בתחילת 1916, נמלטו מן העיר רבים מבעלי המלאכה. לקראת הקיץ השתפר המצב, והם החלו לחזור. בקהילה היהודית בעיר נמצאו אז כחמישים תושבי קבע וכ-150 פועלים זמניים;¹⁰ היא הקימה ועד לייצוג ענייניה לפני המוסדות היהודיים והשלטונות הטורקיים והחלה לגבות מסים לפעולותיה.

6 אין מספרים ודאיים על אוכלוסיית באר שבע בתקופה הטורקית. בספר מפקדי האוכלוסין העות'מאניים בארץ-ישראל: 1875–1918, ירושלים 1997, אין כל מידע על באר שבע. הגאוגרף האמריקני אלסוורת האנטינגטון (Huntington) ביקר בבאר שבע באפריל 1909, שוחח עם גורמים רשמיים, והעריך בספרו שאוכלוסיית העיר אז היתה בת 800 נפש. ראו: Ellsworth Huntington, *Palestine and its Transformation*, London, p. 115.

מספר זה מצוין גם במדריך ארץ ישראל לתיירים: Karl Baedeker, *Palestine et Syrie*, Paris 1912, p. 167.

ארתור רופין ציין ב־1916 'ממקורות רשמיים' כי מספר תושבי העיר הוא 3,000. ראו: A. Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin 1917, p. 10.

7 על תרומתם החשובה של יהודי הארץ לתפעול הרכבת ראו: אילן גל־פאר, 'הרכבת התורכית במלחמת העולם הראשונה ויהודי ארץ-ישראל', בתוך: עזרא פימנטל ואלי שילר (עורכים), *מלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל: חידושי הטכנולוגיה במערכה בנגב ובסיני* – כינוס מדרשת שדה-בוקר, 28–29 באוקטובר 2004, ירושלים 2005, עמ' 13–19.

8 לסקירה מלאה ומפורטת יותר על הקהילה של באר שבע והתפתחותה ועל הציבור היהודי שהתאסף בה בתקופת המלחמה ראו: אילן גל־פאר, 'הנוכחות היהודית בבאר-שבע, 1900–1948', עידן, 6 (תשמ"ו), עמ' 30–48.

9 בלוח-בלומנפלד, י"א בסיוון תרע"ו: הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), L2/103/III.

10 א־ר [יעקב אפטר], 'מבאר-שבע', בשעה זו..., ג (תרע"ו), עמ' 92–94 (להלן: א־ר, 'מבאר שבע'). פורסם גם בתוך: החרות, 27.12.1916, עמ' 1.

סנדלרים בשירות הצבא הטורקי בבאר שבע
מקור: ארכיון צה"ל

בעיית הקבורה בעיר

מראשית ימי היהודים בעיר היה עניין הקבורה בעייתי: בבאר שבע לא היו תכריכים, לא היה שם מי שיעסוק בטהרת המת, והקשה מכול – לא היה שם בית עלמין יהודי. בתחילה נאלצו בני הקהילה להעביר את הנפטרים בעיר ובסביבותיה על גבי גמלים לבית העלמין היהודי הקרוב ביותר – בחברון,¹¹ ופעולה זו היתה מסורבלת ויקרה. אמנם מקצת הוצאות הקבורה מומנו בעזרת קהילת חברון, אך לא היה די בכך. מלבד זה חשה קהילת באר שבע אחריות גם לקבורת החיילים והאזרחים היהודים ששירתו בצבא הטורקי ומתו בגלל תנאי החיים הירודים ששררו בו.

הצורך לפתור את בעיית הקבורה האיץ את פעולות העזרה של גופים חיצוניים ואת ההכרה שלהם בקהילה. מנהל חוות רוחמה צבי הירשפלד (1887-1917) הועיד שטח של חמישה דונם לבית קברות יהודי על גבעה ממזרח לחווה, ואף הציע לשלוח עגלה מרוחמה

11 יצחק יעקב ילין, 'בעד משפחות אנשי הצבא היהודים', לפי שעה, ג (תרע"ו), עמ' 11 (להלן: ילין, 'בעד משפחות').

לבאר שבע לשם נשיאת המת לקבורה – בתנאי שהמת יטוהר ויולבש בתכריכיו עוד בבאר שבע, שכן לא היה לאל ידם של תושבי רוחמה לספק צרכים אלה.¹² אולם בבאר שבע, כאמור לעיל, התקשו לטפל במתים. העסקן היפואי בצלאל הכהן לאפין (1856-1939), אשר פעל רבות לעזרת היהודים שהיו בשירות הצבא הטורקי, הצליח לשכנע מוסדות בירושלים ואת 'הוועד הכללי של כנסת ישראל' לספק תכריכים לקהילת באר שבע ולשאת בהוצאות הקבורה.¹³ במשך תקופת-מה בראשית פברואר 1916 המתים שטוהרו בבאר שבע בידי השוחט ר' יעקב זאב הלוי וייס-רייזמן (1894-1929) נשלחו לקבורה ברוחמה ונרשמו בפנקס הנקברים שהנהיג שם הירשפלד.¹⁴ אולם גם פתרון זה עלה ביוקר רב. היעדרן של דרכים מתוקנות לרוחמה לא הקלה את המצב, וכן גם פחדם של אנשי רוחמה עצמה מהידבקות במחלות שנפטרו מהן החולים.

בחורף 1916, עם התפשטותן המהירה של המגפות בצבא הטורקי, נעשתה בעיית הקבורה חמורה במיוחד. יהודים רבים נדבקו במחלות ואף נפטרו. כמאתיים מעובדי הסוחר'ה חלו בטיפוס, וההערכה היא כי קרוב למאה מהם מתו במגפה.¹⁵ משני מתים יהודים כממוצע בשבוע בבאר שבע עלה מספרם בשבוע הראשון של חודש מארס לשישה.¹⁶ אנשי הקהילה נאלצו לפנות לעזרתן של 'קופת הסיוע האמריקני' ו'עזרת אחים' וארגנו 'ועדה לענייני באר שבע וסביבותיה' כדי לדאוג לחיילים ולפועלים היהודים בשירות הטורקים. הקהילה התאמצה גם לאפשר קבורת יהודים בבאר שבע עצמה. עסקנים של היישוב השתדלו להשיג רישיון לכך ממפקדי החזית, הטורקי בהג'ת ביי והגרמני פרידריך קרס פון קרסנשטיין.¹⁷ תושב העיר נחמן הלוי פלמן (1876-1955), המפקח על העבודה הממשלתית בצבא הטורקי, ניצל את יחסיו הטובים עם הרשויות הטורקיות במאמץ השכנוע,¹⁸ וכן גם הקבלן והעסקן הירושלמי אברהם אריה הלוי המבורגר (1872-1916), שעבד בבאר שבע בשירות

12 שם, עמ' 12. מזיכרונותיו של צבי הירשפלד, אצ"מ, KII/268/1, דף 39 (להלן: מזיכרונותיו של הירשפלד). הדברים נכתבו כנראה בסתיו 1916.

13 ילין, 'בעד משפחות'. ראו גם: פנחס גרייבסקי, ר' בצלאל לפין: עסקן ארץ-ישראלי מהדרור והישוב הישן, ירושלים תרפ"ו.

14 'רשימת הנפטרים שבאו לקבורה במושב רוחמה', אצ"מ, J29/9.

15 שמואל שפירא, 'מלפני חמישים שנה', ידע-עם, ט, 27 (1) (תשכ"ד), עמ' 115. שפירא (1895-1979) שירת בסוחר'ה בבאר שבע. ש' שפירא לגצל קרסל, 10.3.1967 (באדיבותו של ג' קרסל ז"ל).

16 ארליך ולוי לוועד הסיוע האמריקני, ב' באדר ב תרע"ו, אצ"מ, L2/557.

17 אלברט ענתבי, בצלאל יפה וזליג עזריאל לידר באו לעיר בתחילת 1916 כדי לשכנע את מפקדי החזית. מריאיון עם תושבת העיר באותם זמנים שרה שמיר (1907-1992) מירושלים, אחייניתו של לידר ובתו של חיים שניאורסון (1876-1954), שניהל בעיר את מלון אשל אברהם, שהעסקנים התארחו בו.

18 נחמן פלמן, 'ויצא אל אחיו וירא בסבלותם', גרייבסקי, עמ' 26; דוד תדהר (עורך), אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו, כרך 2, 1947, עמ' 834 (להלן: תדהר, אנציקלופדיה).

הצבא.¹⁹ בפברואר 1916 התקבלה מהמושל הטורקי רשות לקבורה זמנית של המתים בפינת בית הקברות המוסלמי.²⁰ בני הקהילה עזרו בהתנדבות בטיפול במתים ובהשגת תכריכים,²¹ אולם הסדר זה היה פתרון זמני.

השגתו של מקום קבוע ונפרד לקבורתם של יהודים לא היתה אז עניין קל. בתקנות הרשמיות ששוגרו מאיסטנבול ביולי 1915 נאסר על פקירי הממשל לאשר שטרי קניין או אפילו שטרי משכנתה על נכסי דלא נידי ליהודים, והמפרים, הוסיפו ואיימו התקנות, יועמדו לדין.²² גם אלמלא קיומו של האיסור להעביר קרקע ליהודים, היה נחוץ אישור מיוחד מאת הממשלה מאחר שהחוק אסר קבורה בקרקע מסוג 'מירי'.²³ הקהילה פנתה לעזרתו של ממלא מקום ה'חכם באשי' של ירושלים, הרב נסים יהודה בן מנחם דאנון (1872-1930), נציגה הרשמי של כלל הקהילה היהודית בארץ מבחינת השלטונות, בבקשה להפעיל את השפעתו לרכישת הקרקע.²⁴ כאשר אירח הרב דאנון את בהג'ת ביי בירושלים (ביום 24 במארס 1916) הצהיר המפקד על 'נטייתו הטובה ואהדתו הגמורה לעם ישראל'. נראה שבהזדמנות ההיא העלו הרב דאנון ויוסף חי פאניז'יל (1883-1946), נציג היהודים העות'מאנים של מִתְצָרִיפֶּלִיק ירושלים ב'מַגְ'לָס אל-אֶדְאָה', בקשה לסידור הולם יותר לקבורת יהודים בבאר שבע.²⁵ כאות הוקרה ליחסו הטוב של בהג'ת ביי אף הבטיח הרב דאנון לארח אותו שוב לסעודה חגיגית כעבור ימים מספר, והביע תקווה '[ש]בזה נרכוש לנו את השפעתו להיטיב עם אחינו העובדים בצבא במה שיכול'.²⁶

- 19 'ר' אברהם אריה הלוי המבורגר ז"ל', לפי שעה, ז (תרע"ו), עמ' 22-23. נראה שהוא היה המקשר בין חוגי העסקנים בירושלים ובין קהילת באר שבע. ראו: ארליך ולוי לוועד הסיוע האמריקני (הערה 16 לעיל). השתדלותו זו להשגת הרישיון נעשתה בחורף 1916 (הוא נפטר ביום 17.9.1916).
- 20 ארליך ולוי לוועד הסיוע האמריקני (הערה 16 לעיל); מזיכרונותיו של הירשפלד, דפים 39-40.
- 21 מזיכרונותיו של הירשפלד. ריאיון עם יצחק שולמן, בנו של איסר שולמן (1888-1954), חנווני תושב העיר שקנה תכריכים בכספו; וכן בתוך: תדהר, אנציקלופדיה, כרך 7, 1956, עמ' 2779.
- 22 משה סמילנסקי, 'זכרונות', כתבי משה סמילנסקי, תל אביב תרצ"ה, כרך 10, עמ' 103 (להלן: סמילנסקי, 'זכרונות').
- 23 חוק הקרקעות העות'מני, 7 רמז'אן 1274 (12.4.1858), סעיף 33. אדמות מירי, שהיו רוב הקרקעות בארץ, היו להלכה קניין המדינה, והזכות ליחיד לעבד אותן היתה עלולה לפקוע עקב שלוש שנים רצופות של אי-ניצולן לצורכי חקלאות.
- 24 ארליך ולוי לוועד הסיוע האמריקני (הערה 16 לעיל).
- 25 'ירושלים', החרות, 3.4.1916, עמ' 2. על פעולותיו של פאניז'יל ראו גם: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, חלק שני, ירושלים תרצ"ח, עמ' 253.
- 26 הרב ביקש לשם כך את עזרתה של קרן הסיוע האמריקנית. דאנון לוועד המאוחד, כ"ג באדר ב תרע"ו, אצ"מ L2/55.

ראשיתו של בית הקברות היהודי

בעקבות ההשתדלויות של אנשי קהילת באר שבע ושל עסקנים ירושלמים²⁷ נתן הממשל הטורקי היתר לקיום מקום קבורה²⁸ בשטח קרקע שהשיגה הקהילה במרחק 800 מטר ממערב לעיר, על הדרך לח'אן יונס, באזור שהיה ידוע בשם 'אם ג'מיעאן'. זו היתה אדמת 'מירי' חקלאית מעובדת בידי שני ברויים – האחים סאלם וסלמאן בני שְׁתוּי אבו בִּלְאָל משבט נבעאת.²⁹ הממשלה הכירה בחזקתו של אבו בלאל על האדמה, אף שלא היתה רשומה על שמו בטאבו.³⁰ מאחר שבשנת 1916 היתה בצורת והברווים התקשו להתפרנס מחקלאות, הם הסכימו להשכיר את השדה לקהילה, נראה שבאישורן של הרשויות. ייתכן שהעסקה התבצעה בסיועו של נסים בן משה אלקיים (1863–1941), אזור עות'מאני שהיה מיווד מאוד עם אחד השיח'ים החשובים והמשפיעים ביותר בנגב, חבר מועצת העיר חאג' עלי סלימאן סאלם אל-עֶטְאֻנָה.³¹

בית קברות זה החל לשמש באביב 1916, ואז נקברו בו יהודים שנפטרו במגפות בעיר ובסביבתה.³² הוצאות הקבורה מומנו מתקציב הוועדה לענייני באר שבע וסביבותיה.³³

27 לדברי מתתיהו וינוקור, יושב ראש התאחדות מרכז בעלי המלאכה של תל אביב-יפו, 'בעזרת עסקני ירושלים, הקיבוץ המקומי ושל יהודי באר שבע' השיג כברת נחלה מאת ג'מאל פחה, וקברנו שם את מתניו [הרוגי ההפצצה] וגידרנו את המקום'. וינוקור וקרים לדיזנגוף, 23.11.1931, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו (להלן את"א), 3/4 ש.

28 'על-פי השתדלות השיגו קרקע מיוחדת בבאר שבע, והממשלה יר"ה [ירושלם] נתנה את הרישיון לעשות שמה בית-קברות ליהודים'; ילין, 'בעד משפחות', עמ' 12. חלקה זו, שנקברו בה הרוגי ההפצצה, היתה ידועה כ'בית הקברות היהודי'. ראו: לאפיין לטהון, י"ג בתשרי תרע"ח [צ"ל תרע"ט], אצ"מ, L2/191. מכתב לטהון, י"ז באדר א תרע"ט, מגדיר כך את החלקה הזאת: 'המגרש שהממשלה נתנה בשביל בית קברות', שם.

29 סאלם וסלמאן לרבנות הראשית, 22.4.1926, את"א, 742/8 (להלן: סאלם וסלמאן).
30 חלקה סמוכה נרשמה בספר הטאבו הטורקי מס' 1 בתישרין אואל 1329 (אוקטובר 1913), והאדמות של שתוי אבו בלאל סומנו בו כגובלים עמה. ראו: לשכת רישום המקרקעין של באר שבע, ספר 1 (זרבה עזאמה), דף 6.

31 בנוגע לאלקיים ראו הערה 80 להלן. על המסורת הברווית של חכירת קרקע בנגב בשנות בצורת, בלי העברת בעלות מלאה ראו: חנינא פורת, 'המדיניות והפעילות הציונית לרכישת קרקעות והתיישבות בדרום ובנגב, 1929–1946', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1989, עמ' 63 (להלן: פורת, 'המדיניות'); וכן גדעון מ' קרסל, יוסף בן-דוד וח'ליל אבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל ברדוי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי', המזרח החדש, לג, 132–129 (1991), עמ' 54–58. סידור כזה נעשה באותם זמנים גם במקומות אחרים. ראו: מרדכי בן-הלל הכהן, מלחמת העמים (יומן), ב, ירושלים תר"צ, עמ' 23–24 (להלן: הכהן, מלחמת העמים); סעדיה פז, זכרונות סעדיה פז, חיפה תשכ"ג, עמ' 124.

32 א' [יעקב אפרת], 'באר-שבע', הפועל הצעיר, 13 (1920), עמ' 11 (להלן: א', 'באר שבע').

33 פרוטוקול ישיבת הוועדה לענייני באר שבע וסביבתה, כ' בניסן תרע"ו, אצ"מ, L2/557. ההקצבה החודשית להוצאות קבורה היתה מאה פרנקים, שישה אחוזים וחצי מהתקציב (שכמחציתו היתה ההוצאות לטיפול בחולים).

בסוף אפריל 1916 פורסם כי שאלת קבורתם של היהודים שמתו בבאר שבע ובסביבתה 'נפתרה גם היא באופן הנאות ביותר, והמוכיל גם הוא לידי שלמות הקהילה ושכלולה'.³⁴ נראה שאחד הנקברים הראשונים היה אליהו יהושע ריבלין, ירושלמי מדור חמישי, בנו של מייסד בית התבשיל הכללי בירושלים ומנהלו. הצעיר לקה בכולרה בעת שירותו כרוקח בצבא הטורקי, ונפטר בבאר שבע ביום 24 במאי 1916.³⁵ אין לדעת כמה אנשים נטמנו בשדה זה, אך ידוע שהקברים היו פזורים מאוד.³⁶

גם לחולים נמצא פתרון: לאחר פסח 1916 נפתח בבאר שבע חדר חולים יהודי של שמונה מיטות בעזרתה של קופת החולים של הסתדרות פועלי יהודה. בעקבות שיפורים אלה הגיעה הקהילה היהודית בבאר שבע בראשית קיץ 1916 לשיא גודלה והתפתחותה בימי המלחמה.

בתחילת המחצית השנייה של 1916 שוב פחת מספר היהודים בעיר בשל סיום עבודת הבנייה של גשר הרכבת (אוגוסט) ועזיבת עובדיו ועקב נסיגתו של הצבא הטורקי מפני הבריטים. שינויים אלה במצבו של הצבא הטורקי השפיעו על הקהילה, שצמיחתה באה בעיקר מאספקת שירותים הקשורים במלחמה. נראה שעם התקרב החזית חזר ועלה מספר היהודים בעיר ובסביבותיה. נוצרה שוב דרישה לבעלי מלאכה מיומנים, ובייחוד לבנאים, לנגרים ולמסגרים כדי לבצר את העיר, לעבות את המחנות ואת המתקנים הצבאיים הקיימים ולהתכונן למקרה של מצור. בדצמבר 1916 הגיע לבאר שבע גדוד הנדסה טורקי של אלף איש בערך.³⁷ בינואר הוערך כי מספרם של החיילים בגרודי העבודה (עמאליה) בבאר שבע הוא 300, כולם נוצרים או יהודים.³⁸ באמצע פברואר 1917 הוחלט, לאחר

34 ילין, 'בעד משפחות', עמ' 13. ילין מסתמך כאן בפירוש על מכתב מבאר שבע המתאר את ההשתלשלות, ואף מצטט ממכתבם של ארליך ולוי. נימת דבריו היא של שביעות רצון מלאכותית, מחשש הצנזורה הצבאית. אין החוברת המביאה דברים אלה נושאת תאריך מדויק: אך על פי רמזים שונים, נראה שנכתבו בשבוע האחרון באפריל, מיד לאחר הפסח אך לפני תחילת הלימודים ב'זמן' הקיץ, שבשנת תרע"ו החל בראשית מאי.

35 אליעזר ריבלין, ספר היחס למשפחת ריבלין, ירושלים תרצ"ה, עמ' 63 (רישום מספר 966); אליהו יהושע לבנון, ירושלים ותבל: מגדודי השני, ירושלים 1981, עמ' 50. תאריך הפטירה על פי המצבה. בן אחותו לבנון ביקר בבאר שבע ביום 5.4.1933, וכשנסר על הרוגי ההפצצה הוסיף: 'בית העלמין הזה נטמן גם דודי'. ראו ילקוט חבורן, ירושלים תרצ"ז, עמ' 49. מצבתו של ריבלין נתגלתה בתחילת 1983 בשימוש משני בבית בעיר, ראו: 'המצבה נמצאה' — אך לא הקבר, ידיעות באר-שבע, 423 (פסח תשמ"ג), עמ' 13, וראו גם עדות מריאיון עם הקבלן אליהו גזית מעומר.

36 אפטר כתב על 'הקברים הרבים' של המתים בבאר שבע בתקופת המלחמה. ראו לעיל הערה 32. המספרים של המתים הרוגי ההפצצה המוזכרים במקורות שונים הם בסביבות ארבעים. ראו הערה 68 להלן. ייתכן שמקור הדעה הנפוצה היתה המחשבה המוטעית שכל הקבורים בבית העלמין של באר שבע נהרגו בהפצצה. החכם פאפולה בדק את בית הקברות בשנת 1926 ומסר שהקברים היו 'מפוזרים מאוד בשטח גדול', אשר השתרע על חמישה דונם בערך.

General Staff (Intelligence), *Military Handbook on Palestine*, Cairo 1917, p. 98 37

Barlow, Intelligence Report No. 63, 9-31.1.1917, p. 2, Public Record Office, Kew, England, (PRO) Air 1/1662/204/97/26 38

התייעצות, להציב את הקו שבין עזה, תל אל-שריעה ובאר שבע ולאייש אותו בתור מערך ההגנה העיקרי של כל חזית ארץ ישראל,³⁹ כך שבאר שבע תשמש עוגן מזרחי לקו. לעיר הגיעו שוב קבלנים יהודים עם פועלים ובעלי מלאכה לצורכי הצבא; ואולם עקב מצב החזית המשתנה והופעתם הגוברת והולכת של מטוסי האויב בשמי באר שבע, הרגישו היהודים חוסר ביטחון וראו בשהייתם בעיר שהייה ארעית.

ההתקפות האוויריות של הבריטים על באר שבע

עם התקרבות כוחות חיל המשלוח הבריטי מסיני לגבולות הארץ החלו מטוסייהם לפקוד את שמי באר שבע בתדירות מוגברת. מפקדת הכוח האווירי הבריטי במזרח התיכון נקטה 'מדיניות של מבצעים התקפיים פעילים נגד האויב'⁴⁰ והגיבה להתגרותו ולהתקפותיו האוויריות במכות תגמול מוגברות ומידיות.⁴¹ הנחיתות הטכנית של המטוסים הבריטיים מול המטוסים הגרמניים של האויב לא מנעה את התקפותיהם החוזרות ונשנות על מטרות בעיר. בהיות הכוחות הבריטיים בסביבות ביר אל מִזְאָר הגדיר הפיקוד הבריטי את שדה התעופה ואת תחנת הרכבת של באר שבע כמטרות בקדימות הגבוהה ביותר ושיגר מטוסים להפציץ אותן. זו היתה ההתקפה האווירית הגדולה ביותר עד אז בחזית המזרחית.⁴² מטוסי כנף 5 של חיל האוויר המלכותי (Royal Flying Corps) החלו לתקוף את באר שבע בתדירות גבוהה מהמנחת בעִגְ'רַת אל-זול שבקילומטר ה-143 של מסילת הברזל בסיני, 106 קילומטרים בקו אווירי מהעיר. במשך עשרים יום, מן השבוע השני של ינואר 1917 עד סוף החודש, נערכו מעל באר שבע עשר פעילויות אוויריות.⁴³ הבריטים הפציצו את תחנת הרכבת של באר שבע הן ביום והן בלילות ירח מלא, וכן את שדה התעופה

Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, München 1922, 39 p. 177

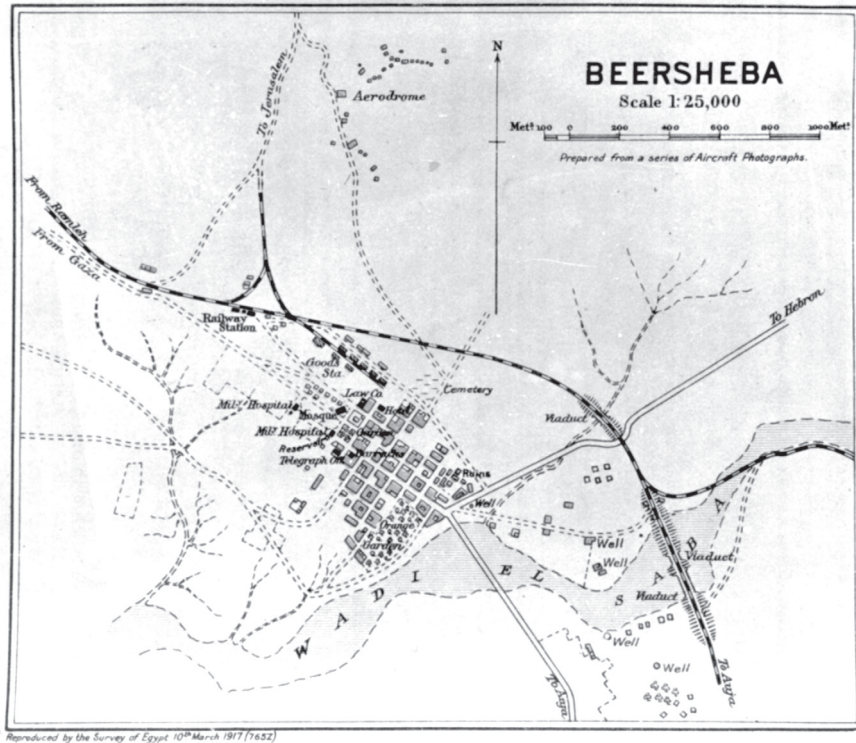
Philip Joubert de la Ferté, 'Narrative of Operations on the 22nd December 1916', 40 PRO, Air 1/1756/204/141/22

Perardua [Sir Geoffrey Salmond] to Joubert, 15.1.1917, 23.1.1917. Joubert, 'Narrative of Operations on the 28.1.1917'; Joubert to squadrons, 28.1.1917 (appendix no. 202), 41 PRO, Air 1/1756/204/141/23

Preliminary report, 11.11.1916, War Diary, PRO Air 1/1756/204/141/20; see also: 42 F. Cutlack, *Australian Flying Corps in the Western and Eastern Theatres of War, 1914-1918*, Sydney 1923, in: *The Official History of Australia in the War of 1914-1918*, vol. VIII, pp. 44-45

בערב 6 בינואר (15 מטוסים), בערב 9 בחודש (שישה מטוסים), בליל 11-12 (מטוס אחד), בליל 43 15-14 בחודש (שלושה מטוסים), בצהרי 16 בחודש (11 מטוסים), בבוקר 22 בחודש (21 מטוסים), ובצהרי 28 בו (שישה מטוסים). ראו: PRO, Air 1/1756/204/141/23.

שמצפון לעיר, הבסיס האווירי העיקרי של האויב בדרום.⁴⁴ נראה שהתקפות אלה היו בין השיקולים שאילצו את הגרמנים לפנות את בסיסם בבאר שבע ולהיערך לקראת סוף החודש בשדה תעופה חדש שהוקם אז ברמלה.⁴⁵

מפת באר שבע שהכין המודיעין הבריטי במארס 1917 מתצלומי אוויר. בסביבות זמן זה הופצה תחנת הרכבת. מסומנים שדה התעופה, תחנת הרכבת, שלוחת המטענים (goods station), בית הקברות המוסלמי, גשר הרכבת.

מתוך: *Military Handbook on Palestine, 1917*

44 Squadron 14, *Operations Record Book*, chapter IV, p. 16, PRO, Air 27/191. במקום היה קיים מנחת מטוסים עוד בעת ביקורו של שר המלחמה אֶנְדְּרֵה פָּחֶה בבאר שבע ב-27.2.1916. ראו: זרובבל חביב למשפחתו, כ"ו באדר א' תרע"ו: הארכיון ומוזאון לתולדות ראשון לציון, א-1298-411. מראשית אפריל שימש השדה כבסיסה העיקרי של הטייסת הגרמנית 300. Abteilung. ראו: Djemal, *ibid.*, p. 175.

45 Cutlack, *ibid.*, pp. 51-52; H. A. Jones, *The War in the Air: Being the Story of the Part Played in the Great War by the Royal Air Force*, Oxford 1935, V, pp. 204-205. לדברי קרס פון קרסנשטיין, ננטש שדה התעופה בבאר שבע בשל הגשמים שעשווהו בוצי, וזה הקשה את הפעלת המטוסים. ראו: Friedrich Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin 1938, p. 208.

נקודת התורפה הרגישה ביותר של הצבא הטורקי היתה התעבורה. כמעט כל האספקה לחזית הועברה דרך מסילת הברזל היחידה לבאר שבע.⁴⁶ על כן היתה תחנת הרכבת בצפונה של העיר מטרה עליונה לפגיעה, ובעיקר השלוחה למטענים (בתוואי שהיום נמצא בו רחוב גרשון), שמשני צדיה היו מחסנים לציוד צבאי. הפיקוד הבריטי התאמץ מאוד לחבל במרכז הלוגיסטי החשוב הזה ולפגוע בציוד שהיה חיוני לשינוע אספקה ותגבורת טורקית. להערכתם של הבריטים, אכן הצליחה הפעילות האווירית להגביל במידה רבה את יכולת התנועה של האויב.⁴⁷

בשל התקרבות החזית החלה נטישה והריסה של מתקנים צבאיים בנגב ובסיני והעברתם למקום בטוח יותר. היה חשש שמא יפוננו באר שבע ועזה מתושביהן, והשמועות על כך עוררו בהלה.⁴⁸ מלבד זה, הואטה או הופסקה כליל עבודת הביצורים בבאר שבע ובסביבתה בשל מזג האוויר הסוער שפקד את הארץ בין דצמבר 1916 לינואר 1917.⁴⁹ אדם ובהמה נספו בשיטפונות שברדום, ובהם כנראה גם כארבעים יהודים ירושלמים בני היישוב הישן, עובדי הסוכ'רה, שטבעו בוואדי עסלוג' הגואה.⁵⁰ בעלי מלאכה השתדלו לנטוש את העיר ולחזור לבתיהם, אלא שהדבר לא התאפשר בגלל ניתוקה של מסילת הברזל לבאר שבע במשך עשרה ימים בשל הנזק שגרמו השיטפונות לפסים. כך התקבצה בבאר שבע באמצע החודש קבוצה של בעלי מלאכה, קבלנים ומהנדסים יהודים, שעבודתם הסתיימה הן בעיר עצמה והן במקומות רחוקים יותר בנגב ובסיני, וכולם המתו להזדמנות הראשונה לצאת צפונה.

ההתקפה האווירית הקטלנית וקבורת ההרוגים

משתוקנה מסילת הברזל התאפשר לקבוצה גדולה של בעלי מלאכה יהודים מיפו ומירושלים לנסוע מהעיר ברכבת שעמדה לצאת בשעה 6:43 בבוקר של יום שני 15 בינואר 1917⁵¹ אל

46 Friedrich Kress von Kressenstein, 'Die Kriegesführung in der Wüste', in: Theodor Wiegand (ed.), *Sinai*, Berlin 1920, pp. 16-17

47 ראו את תמצית הדוח של הגנרל ארצ'יבולד מרי מהימים 8-7 במארס 1917, G. MacMunn and C. Falls, *Military Operations Egypt and Palestine from June 1917 to the End of the War*, London 1928, I, 1, p. 276

48 סמילנסקי, 'זכרונות', עמ' 187; הכהן, *מלחמת העמים*, ג, עמ' 11, 26, 27: רשימות מהימים 12.1.1917, 11.1.1917, 29.12.1916. שמועות אלה לא היו משוללות יסוד: עזה אכן פונתה מאזרחיה בראשית מארס, ובאר שבע פונתה גם היא שלושה חודשים בערך לאחר מכן.

49 הכהן, *מלחמת העמים*, ג, עמ' 9, 18, 22, 25: רשימות מהימים 29.12.1916, 3.1.1917, 7.1.1917, 11.1.1917. סמילנסקי, 'זכרונות', עמ' 187-188; Kress von Kressenstein, *ibid.*, pp. 208-209; Cutlack, *ibid.* p. 49

50 הכהן, *מלחמת העמים*, ג, עמ' 26: רשימה מיום 12.1.1917. ייתכן שבשיטפון הזה נהרגו בוואדי עסלוג' גם 37 יהודים ירושלמים. ראו: יוסף ברסלבסקי, *ארץ הנגב (הידעת את הארץ, ב)*, תל אביב 1946, עמ' 321.

51 לפי ברוך קטינקא, *מאז ועד עתה*, ירושלים 1961, עמ' 179 (להלן: קטינקא, *מאז ועד עתה*), קרה

תחנת הצומת של ואדי צראר (נחל שורק), משם חשבו להגיע ליפו ולירושלים. מאחר שהיה באותו הזמן קר וגשום, החליטו הנוסעים היהודים שהמתינו בתחנה להתחמם מעט בקרון משא ריק שחנה סמוך למגדל המים,⁵² מול בניין צדדי שהיה בו משרדו של המהנדס ברוך קטינקא (1881-1969), המפקח הטכני הראשי של הרכבת בארץ ישראל. עשרים מהנוסעים היהודים נכנסו לקרון כדי לנוח או לנמנם עד צאת הרכבת, ואחדים מהם העבירו את זמנם במשחק קלפים לאורו של פנס שָׁמֵן. כאשר יצא קטינקא את משרדו לכיוון בית המלאכה של הרכבת כדי לבדוק את משמרת הלילה הוא הבחין באור מבצבץ מהקרון שדלתותיו פתוחות, הזהיר את האנשים מפניו, שכן הוא עלול למשוך לכיוונם את הפצצות, אשר כונו בפיהם 'קֶאָאָאָנִים' ('דְּוֹדִים' בטורקית), והורה להם לסגור את הדלתות. משהתרחק, שבו יושבי הקרון ופתחו אותו.⁵³

באותם הרגעים, במרחק של כשעת טיסה מדרום מערב באר שבע, התכוונו הבריטים להפצצת מטרות בעיר.⁵⁴ הפצצה זו של הבריטים באה במקום סדרת הפצצות שתוכננה כמכת תגמול על התקפת האויב בשמי אל-עריש בשבוע הקודם,⁵⁵ ואולם בסופו של דבר לא בוצעו התקפות אלה מאחר שרוב המטוסים לא היו כשירים אז לטיסה⁵⁶ ומזג האוויר היה סוער.⁵⁷ משהשתפר מזג האוויר הוחלט להמשיך בביצוע ההתקפות על באר שבע בלילה

הדבר כשבוע לפני פסח. שמאי אלטשולר זכר גם הוא 'ערב פסח'; ראו: יעקב גורן, נופך במולדת: סיפורי שמאי על ארץ-ישראל, הוצאת המחבר, תל אביב 1979, עמ' 31. כך גם לדברי שמיר, ואולם בזמן זה לא הותקפה באר שבע. על שעת יציאת הרכבת ראו: מנדל קרמר, 'חדשות היום', החרות, 10.9.1916, עמ' 2, המוסר ידיעה של הנהלת הרכבת, שהרכבת לדואר ולנוסעים תצא מבאר שבע אחת לשבוע, בימי שני בשעה 6:43 בבוקר. ראו גם: שם, 23.6.1916, עמ' 2.

52 התצפיתנים הבריטים (הערות 65-66 להלן) השתמשו במונח 'siding' לתאר את מקום נפילת הפצצות. בביטוי זה לרוב כינו הבריטים את השלוחה למטענים של מסילת הברזל, כיום ברחוב גרשון. עיון בתצלומי אוויר מראה כמה בורות, שהיו אולי של פצצות, ממערב למגדל המים ומצפון למקומו של בית הספר בארי כיום. ייתכן שזה היה מקום חנייתו של הקרון. ראו לדוגמה: Bayerisches Hauptstaatsarchiv (München), IV-Kriegsarchiv, *Luftaufnahme aus Palästina Nr. 1200* (481), 13.7.1918.

53 קטינקא, מאז ועד עתה, עמ' 179.

54 Joubert, 'Offensive Operations against Hostile Aircraft at Bir Saba', 16.1.1917, PRO, (hence: Joubert, 'Offensive')

55 Cutlack, p. 50. הגנרל מרי הצביע באיגרתו למשרד המלחמה על הפעילות הניכרת של מטוסי האויב בתחילת ינואר הן בתצפיות והן בהתקפות הפצצה קטנות. מאחר שמזג האוויר לא אפשר בתחילת ינואר פעילות לפני יום זה, נראה שהכוונה כאן היא אכן לאותן טיסות והפצצות בשמי אל-עריש. על כך ועל התקפות הגמול האוויריות בכלל ראו: Murray to Secretary of State for War, March 1, 1917, in: *Naval and Military Despatches Relating to Operations in the War*, London 1919, part VII, p. 89.

56 Joubert, 'Operation Order No. 62', 8.1.1917; idem, 'Operation Order No. 63', 9.1.1917; idem, 'Offensive Operations against Hostile Aircraft at Bir Saba', ibid

57 Joubert, ibid.; idem, 'Operation Order No. 65', 11.1.1917, ibid

שבין 14 ל-15 בינואר. הפעם לא היה אפשר לדחות עוד את התקפת הלילה, שכן היה זה הלילה האחרון שהירח האיר בו דיו כדי לבצע את הטיסה (ולא – יצטרכו להשהותה שבועיים לפחות).⁵⁸ לפי התכנית, שני מטוסים נועדו להפציץ את שדה התעופה, ומטוס שלישי נועד לפגוע במתקני תחנת הרכבת ובמצבורי האספקה המוערמים שם. ההוראות להתקפות לילה על באר שבע נועדו להבטיח את מרב ההפתעה: הטייסים הונחו להתקרב אל סביבות העיר בטיסה גבוהה עד נקודה של חמישה ק"מ בערך מצפון מזרח למטרה – ואז לדומם את המנוע ולעוט חרש על היעד בדאייה, ומכיוון לא צפוי – ממזרח. מלבד זה על המטוסים הורכבו מפלטים מיוחדים כדי לעמעם את הרעש ולהסתיר את הרשף מבערת המנוע.⁵⁹

בהתאם לתכנית, נשלחו מהמנחת בעג'רת אל-זול בשעה 4:00 לפנות בוקר שלושה מטוסי BE2e: שניים של טייסת 67 (האוסטרלית)⁶⁰, ואחד של טייסת 14. המטוסים, מדגם אטי ופגיע יחסית,⁶¹ נשלחו ללא מטוסי ליווי, בהסתמך על החשכה ועל גורם ההפתעה. כל מטוס נשא שתי פצצות השהיה של מאה ליטראות (45 ק"ג בערך). בסביבות השעה 5:00, שעה וחצי לפני הוריחה,⁶² הגיעו שני המטוסים מטייסת 67 למטרותיהם בהפתעה מוחלטת. האחד הטיל את שתי פצצותיו בשדה התעופה, והאחר, שטס למטרתו מגובה של כ-1,800 מטר, הטיל שתי פצצות על תחנת הרכבת.⁶³ חצי שעה לאחר מכן הטיל גם הטייס השלישי, שלא איתר את שדה התעופה, את שתי פצצותיו מגובה נמוך ביותר (כעשרה מטר) על תחנת הרכבת משני צדי המסילה. בגלל תנאי האור לא היה יכול הטייס הזה להבחין

58 Joubert, 'Offensive Operations, etc', ibid. זה היה בליל כ"א בחודש טבת.

59 Joubert, 'Instructions for Night Attack on Bir' Saba', 8.1.1917 ibid

60 במקורה נודעה כטייסת מספר 1 של ה-AFC, ראשיתו של חיל האוויר של אוסטרליה, וכך היה זיהויה עד יום 12.9.1916.

61 לתיאור המטוס ראו: יהודה עופר, ספר המטוסים: מטוסי הלחימה מראשיתם ועד ימינו, תל אביב 1982, עמ' 16. להיותו של דגם BE2c (הקודם) נחות ממטוסים גרמניים הן בתקרת גובה הטיסה והן במהירות ראו: Sir Philip Joubert de la Ferté, *The Third Service: The story behind the Royal Air Force*, London 1955, p. 54.

62 ברוח המשימה (ראו להלן) רשום כי זמן ההתקפה היה 5:00. בתאריך הזה זרחה השמש בבאר שבע בשעה 6:36. ibid. (appendix 114), 15.1.1917 Sheldon, 'Report on Bomb Attack'.

63 לאחר 54 שנים מלאות פעילות עוד זכר הטייס את ההתקפה הלילית הזאת, שנראה כי ראה בה הישג: 'I [...] made several routine patrols. I also carried out the first night bombing attack staged on the Egyptian front. It was on the railway station at Beersheba from a very low altitude'. Lawrence James Wackett, *Aircraft Pioneer: An Autobiography*, Sydney 1972, p. 58. טייס אוסטרלי זה – Sir Lawrence James Wackett (1896-1982) – הצטיין במיוחד בחוש טכני ובכושר אלתור והמצאה. עשרה ימים לאחר ההתקפה הועלה בדרגה והופקד על הסרנאות לתיקון מטוסים במצרים. לאחר המלחמה שירת כמהנדס, פיתח ושכלל דגמים של מטוסים, מכונות ותהליכי ייצור, והיה לחלוץ התעשייה האווירית האוסטרלית. אין בניירותיו עדות נוספת להתקפה זו. ראו: Australian War Memorial (Canberra), 140; National Library of Australia, MS 4858.

בתוצאות, אך העריך שנגרם נזק למצבורי האספקה.⁶⁴ בהתקפות על תחנת הרכבת, ובייחוד בראשונה – שבאה כהפתעה מוחלטת, היתה תגובתו של האויב חלשה ביותר – כמה יריות רובים בלבד.

ההתקפה נמשכה דקה בערך אך גרמה נזק ניכר.⁶⁵ ברוח מסכם שערך מפקד כנף 5 נמסר:

כל שש הפצצות השיגו את מטרתן, שתיים על דיר מטוסים וארבע על השלוחה של מסילת הברזל. סיורי תצפיות לאחר מכן דיווחו על מכתשי פצצות סמוך מאוד לדיר מטוסים, שיבושים רבים למצבורי האספקה ולמסילה ומכתשי פצצות גדולים בתחנה.⁶⁶

היות שהמסלולים של שדה התעופה בבאר שבע היו בוציים בשל הגשמים, הקשה הדבר על מטוסי האויב להמריא ולהגיב – וכך לא היה בידם להתנגד להתקפה אלא באש מן הקרקע בלבד, אשר לא הצליחה לגרום פגיעות. הפגנת תעוזתו ויכולתו של האויב לאיים על מתקניהם החיוניים, אפשר שגרמו לשלטונות בהלה, מבוכה ותחושה של אזלת יד. ייתכן שהברווים, בהרגישם כנראה את רגעי המצוקה של השלטונות, מן הסתם אף ניצלו את חולשתם של אלה לפריקת עול – שכן ניכרה באותם ימים התרופפות החוק בקרב הברווים, והביטחון הכללי בנגב הורע בפתאומיות ונעשה רעוע ביותר. עוד לפני שחלפה יממה מההפצצה התריע צבי הירשפלד, מנהל חוות רוחמה [כ"ן] בסביבת רוחמה שוררת[ות] אנרכיה שלמה, היו מקרים של שוד וחמס [...] התנפלות בהמון רב' וכי יש צורך דחוף לתגבר את השמירה שם. גם שבוע לאחר מכן, עדיין לא נרגע המצב.⁶⁷

ההפצצה הלילית גרמה גם אבדות בנפש,⁶⁸ ועליהן למדו הבריטים מסוכן מודיעין שביקר

Albrecht, 'Report on Bomb Attack', 15.1.1917, ibid 64

See mission reports, 15.1.1917, by Jones; and especially by Wackett: 'Observed bomb marks on railway siding'. Appendix 110, ibid 65

Joubert, 'Offensive, etc.', ibid 66

הירשפלד פנה מיד לשם כך הן לאגודת 'השומר' והן ל'המגן'. ראו: הירשפלד ליוסף בן-יעקב ולישנסקי, כ"ב בטבת תרע"ז (מכתב שכנראה לא הגיע לתעודתו משום שהנמען נעדר מביתו בעקרון; הוא ליווה אז את אבשלום פיינברג במסעו האחרון למצרים); הירשפלד לדוקמן, כ"ה בטבת תרע"ז; הירשפלד למשבץ, בלי תאריך; הירשפלד לאלהו [אבן-טוב], א' בשבט תרע"ז: 'ספר העתקות של תעודות וקשרי ברית ומכתבים משנת ה'תרע"ו עד [...] במושב 'רוחמה' בנגב יהודה', דפים 33-36, ארכיון רוחמה, 01/1; סמילנסקי, 'זכרונות', עמ' 187. על המסלולים הבוציים ראו הערה 45 לעיל.

לדברי דוד תדהר, היה מספרן 'כארבעים'. ראו: הנ"ל, במדים ובלא מדים, תל אביב תרצ"ח, עמ' 40 (להלן: תדהר, במדים ובלא מדים). לדברי דבורה קרמין, בעדותו של גרשון קרמין היה המספר 37. לדברי קטינקא, מאז ועד עתה, היה המספר 41. שמיר זוכרת 42. מקורות אלה מציינים שכולם היו יהודים; ואולם ייתכן שמספר זה הוא של הרוגים בהתקפה שנערכה למחרת, ובה דיווחו הטייסים על הרוגים רבים באזור התחנה. ייתכן עוד שהוא כולל גם הרוגים לא יהודים, או אולי זה מספרם של כל היהודים הקבורים בבית העלמין היהודי בבאר שבע. על מספר היהודים ההרוגים בהפצצה ראו להלן. יש לציין שלבנון כתב בשנת 1933 על קבר אחים של ארבעים איש (ראו הערה 137 להלן), ואולם בשנת 1937 הוא חזר ומסר כי בהפצצה נהרגו 17 אנשים. ראו: לבנון, ילקוט חברון, שם.

בעיר בסוף אותו החודש.⁶⁹ אחת הפצצות בנות מאה הליטראות, שהוטלה כנראה בהתקפה הראשונה על הרכבת באותו הלילה,⁷⁰ נפלה בין משרדו של קטינקא ובין הקרון ששהו בו הנוסעים, וגרמה הרס כבד לשניהם. הקרון התרסק וכך גם המשרד הסמוך לו. 11 בעלי המלאכה ששהו בקרון נהרגו מיד,⁷¹ וחמישה נפצעו קשה.⁷² מ-16 בעלי המלאכה הנפגעים, שמונה היו מירושלים ושמונה מיפו,⁷³ בהם שני אבות ובניהם, מירושלים⁷⁴ ומיפו.⁷⁵ לא כל השוהים בקרון נהרגו; ארבעה ניצלו ממוות: הראשון, הבנאי אברהם בן יחיאל קיטייניק (קיטניקוב) (1888-1948), נפצע פצעים קלים והחלים.⁷⁶ השני, הנגר צוריאל בן ברוך בר ברזילי (ז'ליניאק) (1875-1945) מיפו, עמד באותה השנייה ממש ליד הדלת

- 69 סוכן המודיעין הבריטי, ששהה בבאר שבע בסוף ינואר, מסר: 'בסביבות ה-10 בינואר, הפציץ מטוס בריטי והשמיד קרון רכבת והרג שבעה חיילים'. ייתכן שהכוונה לקרון ששהו בו בעלי המלאכה עובדי הצבא. Whitley to G.O.C., 7.3.1917, PRO, Air 1/1662/204/97/26; מוסר המידע תואר כבדווי צולע, שנדד עם קוף מאולף והציג את להטיו בין החיילים, ותוך כדי כך ליקט ידיעות למען המודיעין הבריטי. ראו: לבנון, 'ילקוט חברון', שם.
- 70 סביר להניח שהיה זה בהפצצה הראשונה, שאלמלא כן ודאי היו האנשים מנסים למצוא מקלט באזור מסוכן פחות, ולא ממשיכים לשהות בשאננות בקרון עד ההפצצה השנייה.
- 71 לפי גרסתו של יוסף קרמין, הם היו שקועים באותו הרגע בתפילת שחרית, או אפשר שאמרו תהילים בשמעם את ההתקפה על שדה התעופה הסמוך. בכך נימקו בני המשפחה את קבורתם של לפחות כמה מההרוגים בטליתותיהם – אף שהיה זה מנהג ותיק. ראו: שולחן ערוך, יורה דעה, סימן שנא. אמירת התהילים מוזכרת בזיכרונותיו של יצחק גולדשטיין, שהיה עד למעשה. ראו: 'בן-נחום (עורך)', 'יצחק גולדשטיין: ראשון לבנאים העברים ביפו'. קהיר: יעקב (ג'ק) גולדשטיין, [1941], עמ' 13.
- 72 קטינקא, מאז ועד עתה עמ' 180. הכהן, מלחמת העמים, ג, עמ' 32: רשימה מיום 17.1.1917. העובדות שמביא הכהן נכתבו יומיים לאחר המקרה, בידי איש משכיל, שעסק בתיעוד דקדקני של קורות היישוב בשנות המלחמה. הוא שמע אותן ישירות מפי אנשים מהימנים (כמו המהנדס הלל לבונטין) שהיו עדים להן.
- 73 בהסתמכות על מספריו של הכהן ועל רשימת הקבורה במוזאון הנגב, באר שבע, וגם על לאפיין לטהון, י"ג בתשרי תרע"ח (צ"ל תרע"ט); וכן שושני ופחטר לטהון, ב' בחשוון תרע"ט: אצ"מ, L2/19.
- 74 נחום מוזס ובנו חיים: מרשימת הקבורה, שם. השם תוקן ממכתב האלמנות: ראו הערה 93. השמות משה ושואל טעסער המובאים ברשימת הקבורה אינם של קרובי משפחה. אמנם כתבה משנת 1924 מזכירה אותם כ'האחים משה ושואל צסר' ('לקבר ישראל', הארץ, 10.7.1924, עמ' 3) – אך שמות אבותיהם היו שלמה הלוי ווורטיצקי ודוד יעקב ברזובסקי, ואין הם אחים כלל. ראו הערה 107 להלן, יומן החברה קדישא. המילה 'טעסער' נחשבה בטעות שם משפחתם, והיא למעשה רק כינוי שמשמעותו 'סת' בידיש עממית. שניהם היו מראשי אגודת הסתתים בירושלים: ראו: 'על דא ודאי קא בכינא', השקפה, ה, ט (א'תל"ה [תרס"ד]), עמ' 64.
- 75 מיכאל קרמין ובנו חיים. הנגר קרמין, שהיה בן 36, נהרג מיד. בנו הבכור, ששימש עוזרו והיה אז בן 17, נפצע קשה ונפטר מפצעי ביום 26.1.1917. אמו קיבלה היתר מיוחד מהרשויות, והגיעה מנווה צדק לבאר שבע כדי לטפל בו. מריאיון עם יוסף קרמין, בן ואח להרוגים.
- 76 מריאיון עם אחייניתו סימה לימונציק מהרצליה. ראו גם: תדזה, אנציקלופדיה, כרך 3, 1949, עמ' 1160-1161; הוא אינו מזכיר את עבודותיו בבאר שבע. אביו, הבנאי יחיאל קיטייניק, נפצע קשה ומת כעבור כמה ימים.

הפתוחה, וההרף העיף אותו החוצה למרחק של כעשרים מטרים, וכך מצא אותו קטינקא מוטל על הארץ – המום, אך פצוע קל בלבד.⁷⁷ הניצול השלישי היה חמיו של אברהם קיטייניק, הקבלן היפואי הוותיק יצחק גולדשטיין בן ה-51, גם הוא נזרק אל מחוץ לקרון ונפצע.⁷⁸ הניצול הרביעי, ד"ר אהרן בנימיני (1886–1943), הרופא הצבאי של הדיביזיה הטורקית ה-53, ירד העירה לשותות כוס תה בבית גורדון זמן קצר לפני ההתקפה.⁷⁹ בבוקר אספו את גופות ההרוגים, ושוחט הקהילה טיפל בסידורי הקבורה. החללים נקברו באותה החלקה שנתקבל עבורה שנה קודם לכן היתר מהממשל הטורקי.⁸⁰ בהלוויה השתתפו כל העובדים היהודים של מסילת הברזל, ובהם המהנדס קטינקא, ולאחר אמירת הקדיש הם נשבעו לפעול להעברת עצמות ההרוגים לקבורה סופית לכשיתאפשר הדבר.⁸¹ ייתכן שגם הקבלן הירושלמי יונה פרידלנד (1865–1917) היה בין העוזרים באיסוף הגוויות.⁸² החללים נטמנו בשני טורים מקבילים: בטור המזרחי נקברו שמונת ההרוגים מירושלים, ובטור המערבי – שמונת בני יפו. אצל כל נפטר הונח בקבוק חתום ובו פתק עם שמו, כדי לעזור בזיהוי השרידים לעתיד לבוא. כל אחד מהקברים נותר מכוסה תל עפר בלא מצבה, וכולם יחד הונצחו באבן אחת, מוצבת בין שני טורי הקברים, ועליה מצוינות נסיבות מותם.⁸³ פצועים

77 קטינקא, מאז ועד עתה, כותב על נגר, יוסף קרמין נקב בשמו של ברזילי. על ברזילי ראו: יעקב רימון, דמויות מן העבר: סיפורים ורשימות. תל אביב 1972, עמ' 45–48. הוא אינו מזכיר את עבודותיו בבאר שבע.

78 בן-נחום, שם, עמ' 14. גולדשטיין פנה לבית החולים הגרמני (בקרבת המסגד), אך שם סירבו לטפל בו בטענה שהוא נתן עות'מאני. הוא נחבש בבית החולים הטורקי, חזר ברכבת לביתו בתל אביב, ובהדרגה החלים מפצעיו.

79 מריאיון עם חירם דנין מירושלים; הוא שמע זאת בזמנו מפי ד"ר בנימיני עצמו. ראו אֶזְכוּר לַכֶּךְ גַּם בְּזִכְרוֹנֹתָיו שֶׁל בְּנִימִינִי, בְּכַתֵּב יָד בְּרוֹסִית: מִכּוֹן ז'בוֹטִינְסְקִי, פֶּא-39.

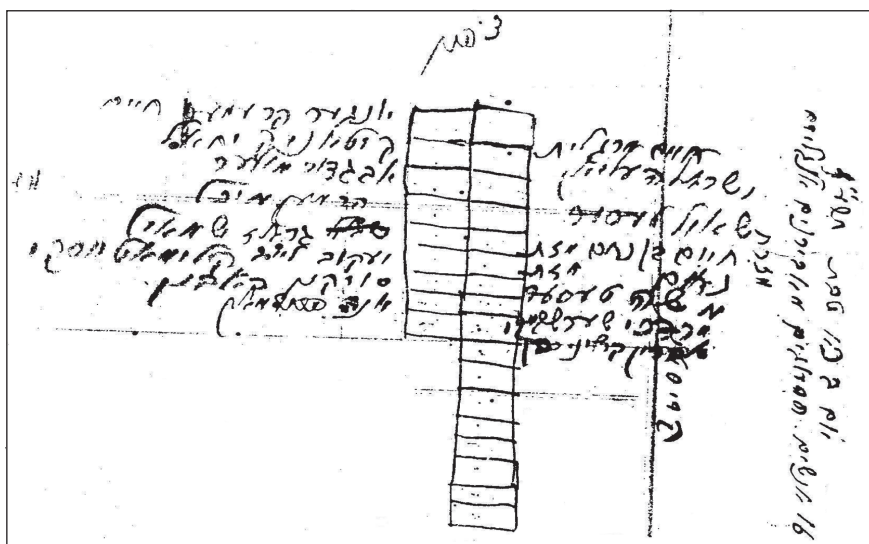
80 לפי מקורות שונים, הצורך לקבורת מתים כה רבים בבת אחת הביא להסדרתו הרשמית של בית קברות יהודי בבאר שבע, והרוגי ההפצצה היו מראשוני הנקברים בו. ראו: א"צ ברזין, יזכור עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, ירושלים תר"צ, עמ' 95; זיכרונותיו של משה אלקיים (1896–1984), הארכיון על שם טוביהו, פרסום 9, עמ' 14–15; תדהר, אנציקלופדיה, כרך 16, 1967, עמ' 4939; ועוד. על פי המקורות המשפחתיים, הסוחר נסים אלקיים הוזעק מרוחמה כדי לטפל בסידורי הקבורה. אלקיים, שהיה שומר שבת קפדני, נאלץ לחלל את השבת כדי להביא את המתים לקבר ישראל, והיתה בכך ראשיתה של הקבורה בבית הקברות היהודי, שאת אדמתו קנה אז בכספו. ראו: מרדכי אלקיים, 40 שנות ישוב יהודי בעזה באר שבע והקמת חוות רוחמה, נצרים 1994, עמ' 310–311. אולם מאחר שהאסון אירע אור ליום שני בשבוע, אין זה סביר שהמתים נקברו שבוע ימים לאחר מכן. כשבועיים קודם לכן טבעו יהודים בשיטפון ליד באר שבע, וייתכן כי יש כאן עירוב של שני מקרים וכי אז נקברו המונחים בחלקת בית העלמין, ואולי אלקיים היה מעורב בכך.

81 'לקבר ישראל', דאר היום, 10.7.1924, עמ' 3.

82 מזכרונות בתו עליזה גרעוני, מסעות אל העבר, הוצאה משפחתית, תל אביב תשמ"ט, עמ' 24 (להלן: גרעוני, מסעות אל העבר).

83 לאפין לטהון, שם.

שמתו מאוחר יותר נקברו בהמשך הטור;⁸⁴ ואלה שמותיהם: שאול נחום בן דוד יעקב ברוזבסקי, שמואל בן זכריה גרוס, משה בן שלמה הלוי וורוטיצקי, ישראל בן יעקב הלמן, חיים בן נחום מוזס, נחום מוזס, אביגדור בן יוסף מולר, חיים בן יקותיאל מרגלית, ראובן בן יהושע סורקין, יונה פרידמן, יחיאל בן אברהם קיטיניק, יעקב לייב קלימנטובסקי, אהרן קרלינסקי, חיים בן מיכאל קרמין, מיכאל בן צבי דב קרמין ומרדכי שרשבסקי. לשם זיהוי הקברים נערך תרשים שלהם, ייתכן שבידי החייט אליהו בוגרנוב (1877-1930), אשר סייע בזיהוי הגופות.⁸⁵ תרשים זה שרד, ונמסר למוזאון הנגב לאחר שקמה באר שבע העברית. ייתכן שנסים אלקיים העביר את רשימת שמות ההרוגים לוועד קהילת יפו מתוך חשש שמא יישארו נשותיהם עגונות.⁸⁶

תרשים הקבורה
מקור: מוזאון הנגב

84 כך אין חיים קרמין מונח ליד אביו, אלא בקצה הטור, מול מקום קבורתו של חיים בן יקותיאל מרגלית, שנפטר מפצעיו ביום כ"ב בטבת.

85 מריאון עם יוסף קרמין, וכן גם לאפין, שם. בסוף 1915 פתח עם שותפו החייט לייב בריל (1885-1963) חנות לתפירת בגדים לקצינים ולפקידים; מלבד זה, הביאו למכירה גם כדים ודברי סדקית. ראו: אר, עמ' 92.

86 לפי טענת משפחתו, רשם אלקיים את שמות ההרוגים ושרטט את תרשים הקבורה, אך אם אכן כך, אין זה התרשים במוזאון הנגב, הכתוב בידי אשכנזי לא משכיל במיוחד הדובר יידיש, ותוקן בידי אדם אחר. אלקיים השתמש בכתב חצי-קולמוס, היה תלמיד חכם ולא דיבר יידיש.

הידיעה על האסון גרמה זעזוע בתל אביב. מאיר דיזנגוף, ראש ועד תל אביב, פרס את חסותו על המשפחות והיה לאפטרופוס היתומים והאלמנות.⁸⁷ לבקשת המרכז לבעלי מלאכה, הקצה ועד תל אביב סכום של 15 לירות לתמיכה במשפחות.⁸⁸ הצעיר דוד תדהר (1897-1970) אסף כספים למען המשפחות במכירת כרטיסי הגרלה ליחידים ולמוסדות, כמקובל אז בין יהודי תל אביב, שניהלו באותו החורף כמה הגרלות ואירועים למטרות צדקה;⁸⁹ זו נקראה 'הגרלה לטובת המשפחות שנוגעו [כך] ע"י האסון בדרום', ובערבית היא כונתה סתם 'הגרלה לעזרת היתומים', כנראה מחשש הצנזורה. הסכום הכולל שנאסף ממכירת הכרטיסים להגרלה, במחיר חמישה גרושים (בערך נקוב) האחד, היה – לדבריו של תדהר – כ-600 לירות.⁹⁰ הפרס היה אמור להיות שק קמח לבן – מצרך יקר מאוד בזמנים ההם, ואולם תדהר חס גם על שק הקמח, שהיה יכול לפרנס משפחה שלמה, ולכן בדה מספר והודיע כי הוא הזוכה בהגרלה. כך נותר שק הקמח בידו, והוא יכול להשתמש גם בו לכלכלת היתומים. הוא דיווח על כך לנכבדי הקהילה וזכה להסכמה שבשתיקה. בהכנסות ההגרלה עזר למשפחות, וכן השתדל אצל מעסיקים, מצא משרות בחנויות מכולת לכמה אלמנות וקנה בדים כדי שכמה מהן תוכלנה להתפרנס מתפירה.⁹¹

הניסיונות להבטחת הבעלות על בית הקברות היהודי, 1918–1929

לאחר שכבשו האנגלים את באר שבע ב-31 באוקטובר 1917 החלו תושבי העיר לחזור לבתיהם, שהם נאלצו לפנותם בקיץ 1917 בצו הטורקים. כך חודשה גם נוכחות היהודים בעיר. הבריטים הקציבו ככל הנראה סכום כסף לגידור בית הקברות, אך הוא לא שימש

87 מריאיון עם יוסף וגרשון קרמין. לאחר המלחמה מונו כנראה דרך קבע אפטרופוסים אחרים, ובהם שלמה סטופינסקי, שהיה לאפטרופוס לאחייניו, חמשת היתומים של קרמין. ראו את בקשתה של דבורה קרמין לרבנות, כ"ב באב תרע"ט, את"א, 715/8.

88 פרוטוקול ישיבה מספר 130 של ועד תל אביב, ר' בשבת תרע"ז, את"א, 282א/1, עמ' 51.

89 כמו הגרלות ונשפים לטובת בית היתומים העברי 'פיקוח יתומים' בט"ו בשבט (6.2.1917) ולמען בית החולים 'שערי ציון' בפורים (7.3.1917), שתדהר ועוד צעירים השתתפו בהכנותיו. ראו: בן-שאלתיאל, 'מכתב מיפו', החרות, 30.1.1917, עמ' 2-3; הנ"ל, 'מכתב מיפו', שם, 26.3.1917, עמ' 3; הכהן, מלחמת העמים, ג, 76, רשימה מיום 11.3.1917.

90 ראו: 'כרטיס הגרלה לטובת המשפחות שנוגעו ע"י האסון בדרום': ארכיון העבודה (א"ע), א-126-IV. לפי סכום זה צריכים היו להיקבר לא פחות מ-3,000 כרטיסים בהתחשב בכך ששווייה של הלירה ירד אז לכרבע מערכה לפני המלחמה (לפי הערך הנקוב היה החישוב מגיע לכ-12 אלף כרטיסים). מספר כל התושבים היהודים בתל אביב ובשכונותיה העבריות של יפו היה אז פחות מ-6,500 נפשות (ראו: המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, ספירת יהודי ארץ-ישראל: יהודה, חוברת א, יפו תרע"ח, עמ' 32). אם כן, נראה שיש הפרזה בדבריו של תדהר.

91 תדהר, במדים ובלא מדים, עמ' 40-41.

למטרה שלשמה הוקצה.⁹² בספטמבר 1918 דרשו כמה מאלמנות ההרוגים מירושלים פתרון קבע לקברי בעליהן בבאר שבע; הן פנו אל המשרד הארצישראלי בבקשה 'להעמיד [לחללים] את מצבתם בכדי שלא יישכח שמם מאיתנו, ובכדי שנוכל בזמן מן הזמנים לבוא אליהם להשתטח על קברם ולשפוך לפניהם את מרי ליבנו'.⁹³ המשרד הארצישראלי פנה אל המרכז לבעלי מלאכה ביפו בבקשת מידע על ההרוגים,⁹⁴ וכן אל בצלאל לאפין בעניין הקמת מצבה על הקברים ומחירה.⁹⁵ לאפין השיב שהוא מקבל עליו את הטורח לנסוע לבאר שבע ולהוציא את הדבר מן הכוח לפועל, שכן לא נמצא שם מי שיטפל בכך.⁹⁶ עוד הציע לגדר את בית הקברות כדי לשמרו מנזקם של העוברים והשבים.

ואולם ממש ביום כתיבת הצעתו של לאפין פרץ הצבא הבריטי את החזית הטורקית מצפון לירקון. בתוך ימים מעטים נכבש כל חלקה הצפוני של הארץ, והפליטים היהודים שגורשו מיפו באפריל 1917 החלו לחזור לבתיהם. הטיפול בקבורים היהודים בבאר שבע חודש שוב רק לקראת סוף נובמבר,⁹⁷ ואולם רק בסוף פברואר 1919, בסיוע המשרד הארצישראלי, גודרה חלקת בית הקברות בחוטי תיל ובעמודי ברזל,⁹⁸ וכינתיים חרשו ערביי הסביבה את הקרקע כמעט עד הקברים עצמם.⁹⁹

92 לפי לבנון, שם, 'בין הפלוגה הבריטית התוקפת, שהשליכה את הפצצה, היה אחד ממשפחת רוטשילד. אחרי המלחמה שלח כסף להתקין גדר סביב בית הקברות; הכסף הוצא לצרכים אחרים'. מוכרות לי גרסאות שונות של הסיפור על טייס יהודי ממשפחה מיוחסת שהביא להרג של 16 היהודים, התחרט על מעשיו לאחר שנפל בשבי הטורקי ונכלא בבאר שבע. מפי גרשון קרמין, שרה שמיר, וכן גורן, שם. גם בן-נחום מוסר על ה'שמועות' שהתהלכו בין יהודי באר שבע, שהטייס היה בנו של הברון רוטשילד (שם, עמ' 14), אולם ספק אם שמועה נפוצה זו נכונה. שמות כל הטייסים שהשתתפו במשימות בבאר שבע הושוו לרשימת כל היהודים ששירתו במלחמה בחיל האוויר הבריטי, ואף אחד מהם לא נמצא כלול בה. ראו: Michael Adler, *British Jewry Book of Honour*, London 1922, pp. 535-536. הפצצה שהביאה למותם של השוהים בקרון הוטלה כפי הנראה בידי טייס אוסטרלי. ראו לעיל הערה 63.

93 ברזובסקי, הלמן, וורטיצקי, מרגוליס ומוזס להנהלת המשרד הארצישראלי, ו' בתשרי תרע"ט, אצ"מ, L2/182/II; הכהן למשרד ביפו, ז' בתשרי תרע"ט, שם, L2/191.

94 [טהון] למרכז בעלי מלאכה, 19.9.1918, שם.

95 טהון ללאפין, 18.9.1918, שם.

96 לאפין למשרד, י"ג בתשרי תרע"ח [צ"ל תרע"ט]: שם. גם לפי עדותו של שמעון בן-צבי (1890-1968), ששהה אז בבאר שבע במשך חודשיים מתחילת אוגוסט 1918, היו יהודי העיר באותו הזמן רק בני משפחת הטוחנים גורדון ושני בניו של נסים אלקיים. ראו: בן-צבי לטברסקי, א' באלול תרע"ח, א"ע, IV-104-1142-14.

97 סניף יפו של המשרד הארצישראלי לסניף ירושלים, 7.11.1918, אצ"מ, L2/191; הכהן לסניף יפו, כ"ב בכסלו תרע"ט, שם, L2/180/I.

89 משה ושמעון גורדון למשרד, 28.2.1919, שם. חיים קורצ'יק מנס ציונה, גיסו של שניידרוביץ, גידר את השדה; סניף יפו לירושלים, 3.12.1918, שם.

99 שניידרוביץ היה עסוק באותו הזמן ברכישתה ובהעברתה של טחנה חדשה: לאפין לטהון, ב' בשבט תרע"ט, שם; לטהון, י"ז באדר א תרע"ט, שם.

בתחילת 1920 החלה להתגבש שוב קהילה יהודית בבאר שבע. ביולי 1920 נפתח מחדש בית הכנסת בחצר הטחנה, ובאותו החודש זכתה הקהילה היהודית בהכרה רשמית מטעם השלטונות, והטוחן משה גורדון (1893-1961) מונה רשמית למוח'תאר, במעמד שווה למוח'תארים של הקהילות המוסלמית והנוצרית בעיר. בימים ההם ניעורו תקוות להתיישבות נרחבת של יהודים בנגב, שבאר שבע – על תושביה היהודים – תשמש לה אבן פינה. יעקב אפטר (1894-1968), שבשנות המלחמה דאג לחדר חולים ליהודים בבאר שבע, הסתמך על תקדים קיומה של קהילה פעילה בעיר ועל השריד היחיד שנותר ממנה, בית הקברות:

באר שבע זו, שלפני ארבע שנים רכשה לה כבוד ארץ בשביל בית-קברות עברי, וזרעתו מתים יהודים והרטיבתו דמעות המלווים – בבאר שבע זו צריכים אנו לזרוע עכשיו את הגרעינים הראשונים לבית חיים עברי!¹⁰⁰

בשנות השיא של התפתחות קהילת באר שבע, בשנים 1921-1923, התקרב מניין תושבי העיר וסביבתה למאה.¹⁰¹ הרבנות הראשית של תל אביב, בהנהגתו של הרב הספרדי הראשי בן-ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953), תמכה גם בציבור היהודי בבאר שבע והשתדלה לעזור לו לקיים מוסדות קהילתיים. בסיועה התאפשר ליהודי באר שבע להחזיק שוחט ולבנות מקווה בחצר הטחנה.¹⁰² מוסדות אלה סימלו את מעט יהודי העיר כקהילה. 'השוחט [...] שטח פעולתו היה מצומצם, כשם שמשכורתו היתה דלה; ויותר משהיה בו צורך, שימש סמל לקהילה קטנה זו של יהודים'.¹⁰³ הקהילה התאמצה לשמור על בית הקברות, כנראה באמצעות תשלום לבעלי הקרקע הערבים שביקשו לחרוש את הקרקע.

יהודי העיר סייעו לבני משפחות חללי ההפצה בכבואם לפקוד את הקברים (שעוד היו מסומנים כנראה סימון ארעי), ולומר עליהם קדיש. הנסיעה לבאר שבע היתה כרוכה אז בהיטלטלות בדרכים במשך יותר מיממה ובהחלפת שלוש רכבות (ללוד, מלוד לרפיח ומרפיח אחת לשבוע לבאר שבע) – וברור שתלאות הדרך הזאת הקשו על האלמנות. מלבד זה, לחצו בעלי הקרקע הערבים לחרוש את הקרקע. בשל נדר שנדר אברהם, אחיו של החלל שאול

100 א', שם, עמ' 12.

101 במפקד הראשון של אוכלוסי ארץ ישראל, 23.10.1922, נרשמו 98 יהודים בבאר שבע. ראו: Palestine, Report and General Abstracts of the Census of 1922, p. 11.

במספר זה כלולים לא רק יהודי העיר עצמה, שהיו כמחציתו, אלא גם יהודים שחיו בשולי העיר: שוטרים, בוני בית הקברות הצבאי, עובדי המשתלה וכדומה. לדברי רובינשטיין, נכללו במספר זה כל יהודי נפת באר שבע בשלמותה, לרבות רוחמה. ראו: שמעון רובינשטיין, הנגב: המחדל הציוני הגדול, 1919-1929, ירושלים 1988, עמ' 854-855.

102 על תמיכה בהקמת המקווה בבאר שבע ובמשכורת לשוחט ר' חיים יצחק אברמוביץ (1896-1964) ראו: אליהו זאב הלוי לויין-אפשטיין לרבנות, 25.12.1919, את"א, 719/8. בעניין השוחט רפאל יחיא הלוי סרי (1887?-1972) ששירת אחריו ראו התכתבויות מנובמבר 1925 עד יוני 1926, שם, 742/8.

103 יעקב מדרשי, 'בנגב בתרפ"ו', עתידות, שנה ב, 10-11 (תש"ח), עמ' 299.

ברזובסקי, ליד הקבר הפתוח, הוא פעל עם פרידה, אלמנת ההרוג, להעברת גופות הירושלמים לקבורה סופית בירושלים. לאחר השתדלות של תשעה חודשים בערך התקבל לבסוף הרישיון הדרוש מהמחלקה לבריאות של ממשלת ארץ ישראל. בהתאם לתקנות של מחלקת הבריאות,¹⁰⁴ ובפיקוחו של הרופא הממשלתי, העבירו ברזובסקי וקרובים נוספים¹⁰⁵ ביום 8 ביולי 1924 ארבעה מן ההרוגים: שאול נחום ברזובסקי,¹⁰⁶ ישראל הלמן, משה וורוטיצקי וחיים מרגלית. הארבעה נקברו מחדש זה ליד זה בחלקת 'גניזת סת"ם' שבהר הזיתים.¹⁰⁷

גם משפחות ההרוגים מיפו ביקשו מוועד הקהילה של תל אביב להעביר את עצמות בני משפחותיהן לקבורה בתל אביב. ועד הקהילה ורבנות תל אביב פנו יחד בסוף אוקטובר למושל המחוז בבקשה לרישיון להעברת הגופות בנימוק שהחללים נקברו בזמנם 'באופן חטוף [...] והמשפחות אינן מוצאות מנוחה בדעתן שאביהן לא נקברו כדת בבית עלמין של ישראל. ועוד יותר יגדל הכאב להיות שבעלי הקרקע [...] עומדים לחרוש את אדמתם'.¹⁰⁸ התשובה השתתה, ומזכיר ועד הקהילה ניסה שוב כעבור שבוע ימים בערך לברר את העניין אצל הרשויות.¹⁰⁹ בהתאם לתקנות לקבורה מחדש של נפטרים מספטמבר 1919, פנו קרובי שבעה מההרוגים בבקשות לרישיון, ואלה הועברו למחלקת הבריאות עם אזכור מוועד הקהילה שהוא מוכן לעמוד בכל התנאים כחוק.¹¹⁰ בראשית דצמבר שוב שלח הוועד תזכורת למחלקת הבריאות של ממשלת ארץ ישראל והוסיף התרעה שבעלי הקרקע עומדים לחרוש את החלקה,¹¹¹ ואולם הרישיון לא התקבל. מלבד זה, מקצת משפחות ההרוגים התנגדו להעברת מתייהן ממקום קבורתם.¹¹² הפתרון המסתמן היה לרכוש רשמית

104 ראו: H. D. Watson, 'Public Health Ordinance No. 2', Jerusalem 11.9.1919, לתקנות המחמירות להפירתה וקבורתה מחדש של גוויה, שנועדו למנוע התפשטות של מחלות.

105 אחד מאלה היה יעקב לייבוויץ, בן אחותו של הבנאי חיים מרגלית. מריאיון עם יונה טובה באגד מירושלים, נכדתו של מרגלית.

106 כעבור עשר שנים הקים פייבל (1898-1949), בן אברהם ברזובסקי, קרן לגמילות חסדים על שמו של שאול ברזובסקי. קרן זו היתה לתחילתה של הקופה לגמ"ח של התאחדות בעלי המלאכה בירושלים, שפייבל ברזובסקי היה בין מנהליה. ראו: עושי כל מלאכה: שבעים שנה להתאחדות בעלי מלאכה ותעשייה זעירה בירושלים, ירושלים 1989, עמ' 70, 142. ריאיון עם מלכה קליין, בתו של פייבל ברזובסקי.

107 יומן החברה קדישא הראשית והכללית של ירושלים, ז' בתמוז תרפ"ד. דאר היום, שם; הארץ, שם. פרטים נוספים מריאיון עם אסתר פחטר מירושלים, בתו של שאול ברזובסקי.

108 מוועד הקהילה והרבנות הראשית לסר רונאלד סטורס, ל' בתשרי תרפ"ה, את"א, 597/8.

109 המזכיר לסגן המושל, ט' בחשוון תרפ"ה; מברק ועד הקהילה והרבנות לסטורס (6.11.1924), שם.

110 טפסים 936-942; ועד הקהילה לרופא המחוזי הראשי, ט"ו בחשוון תרפ"ה, שם.

111 מזכיר ועד הקהילה (משה עזיאל) למחלקת הבריאות, ד' בכסלו תרפ"ה, שם.

112 מתוך בקשתם של מרכז בעלי המלאכה לדיזנגוף ששיג רישיון מהממשלה להעברת הגופות (נובמבר 1931). אפשר להניח שרישיון קודם לא הושג. ראו: וינוקור וקריס, שם. מיכאל צוק מגבעתיים שמע מפי אמו עדה (1907-1982), בתו של מיכאל קרמין, כי היא עמדה על כך שיש להשאיר את הקבורים בבאר שבע – מאחר שגם היא ארץ ישראל.

את הקרקע מידי בעליה, כדי שזו תישאר לצמיתות בית עלמין יהודי ותוגן מפני הסגת גבול. מעשה זה נועד גם לעודד את הקהילה היהודית הקטנה בבאר שבע, שמצבה הלך והתערער.¹¹³

מאמציו הנחרצים של הרב עוזיאל לרכוש את בית העלמין היהודי בבאר שבע נמשכו בהפוגות כעשר שנים. באמצע פברואר 1925 כתב הרב עוזיאל אל קצין המחוז של נפת באר שבע בקשה לסייע ברכישה.¹¹⁴ בעלי הקרקע הסכימו למכור את הקרקע לחברת קדישא של תל אביב תמורת עשר ל"מ לדונם. מאחר שהעריכו כי המחיר גבוה מדי, הוקמה ועדה שחבריה היו ראש העירייה השיח' חסין אבו פך, פקיד מרשם המקרקעין של הנפה ואחד מנכבדי העיר ומבעלי הקרקעות בסביבתה. הוועדה המליצה על מחיר של חמש ל"מ לדונם.¹¹⁵ קצין המחוז דיווח לרב עוזיאל על מחיר זה, והציע לסייע בסידור הסכם הרכישה וההעברה בטאבו.¹¹⁶

העברת נכסים במשרד למרשם מקרקעין (הטאבו) של באר שבע באותם ימים היתה משימה סבוכה, והיא נמשכה בדרך כלל בין שנה לשנה וחצי.¹¹⁷ שאלת בעלותה של חלקת קרקע השייכת לבדווים ואי-רישומה בטאבו ברוב המקרים גרמו קושי נוסף.¹¹⁸ בשל קשיים אלה נאלצו השלטונות לקבוע נהלים קפדניים למכירת אדמות של בדווים בנגב. אם לא די בכך, היתה בעיה נוספת, שלא הוזכרה בכתובים וגם היא הקשתה את הסדרת הבעלות: משרד הטאבו בבאר שבע נוהל לרוב בידי פקיד יחיד, וגם זאת לא ברציפות. בשנת 1930 אף נסגר המשרד בבאר שבע סופית מטעמי חיסכון, ופנקסיו הועברו לעזה.¹¹⁹

113 לרוגמה ראו: י"ש, 'מן הנגב', דבר, 18.8.1925, עמ' 3.

114 עוזיאל שלח לקצין המחוז של באר שבע מכתבים על כך בימים 12.2.1925 ו-19.2.1925. צ'אמפיון לרבנות, 24.3.1925: את"א, 724/8.

115 סאלם וסלמאן לרבנות הראשית (הערה 29 לעיל). חלקת קרקע אחרת של 445.147 דונמים טורקיים בשכנות מידית בין חלקת בית הקברות ובין גבול העיר נמכרה באותם ימים לחברת הכשרת היישוב תמורת 2,225.740 ל"מ, דהיינו במחיר של 5,000 ל"מ לדונם. ראו: לשכת רישום המקרקעין של באר שבע, ספר 1 (זרבה עזאזמה), דף 12, שטרות 4/267, 20/26.

116 צ'אמפיון, שם.

117 חנינא פורת, 'התגבשות הדרכים לרכישת קרקע בנגב ורישומה בספרי האחוזה (1930-1947)', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 274. לתיאור מפורט של שלבי רישום קרקעות בנגב ראו עמ' 270-274, שם.

118 על בעיות רכישת הקרקעות בנגב מבדווים ראו את עדותם של יהושע חנקין ושל חירם דנין, בתוך: ע' אשכול (עורך), ששים שנות הכשרת הישוב, ירושלים תש"ל, עמ' 95-104. לתיאור מקיף ומפורט ביותר של הסוגיות המשפטיות והבעיות המעשיות ברכישת אדמות של בדווים בנגב ראו: חנינא פורת, 'המדיניות', עמ' 49-64.

119 על הקשיים של משרד הטאבו בבאר שבע ראו: מנהל מחלקת הקרקעות למושל המחוז, 2.1.1921, 17.1.1921, ג"מ, 22, 3604-14 (P/153); המנהל (סטבס) לרשם בעזה (דיבי), 22.11.1921, הרשם למנהל, 24.11.1922, 11.4.1922, שם; הרשם למנהל, 2.9.1925, שם, LD53/4/6 (מ3395); המנהל לרשם, 16.10.1926, שם, P/123; סטאבס לקצין המחוז, 12.1.1927, שם; הרשם בעזה למנהל, 20.2.1928, שם.

האחים בעלי הקרקע כתבו באפריל 1926 לרבנות, והתלוננו שהעסקה טרם סוכמה והם לא קיבלו את כספם תמורת האדמה. יתר על כן, בשל ציפייתם לגמר העסקה, נמנעו באותו החורף מלעבד את האדמה, והדבר גרם להם הפסד כלכלי. הברווים קבלו על כך ששמשון גורדון (1898-1931), נציגו של מוח'תאר הקהילה, עושה בחלקה הזאת כבתוך שלו, אף שטרם סולקה תמורתה.¹²⁰

ביולי 1926, לקראת התהליך להעברת הבעלות בטאבו, נמדדה החלקה, ונמצא ששטחה חמישה דונמים. קצין המחוז מסר לרב עוזיאל שאפשר להרחיב את התכנית בטאבו ולהוסיף לה אדמה הגובלת בחלקה. הרב עוזיאל השיב כי הרבנות מוכנה לקנות עד עשרה דונמים במחיר של חמש ל"מ הדונם, וכן לשאת בהוצאות אחרות הכרוכות ברכישה.¹²¹ לבקשתו של הרב עוזיאל, נסע לבאר שבע החכם יעקב (בכור) בן נסים שבתי מיכאל פאפולָה (1867-1943), מזכיר הרבנות וחבר ותיק בהנהלת החברה קדישא של תל אביב, כדי לנהל את המשא ומתן עם בעלי הקרקע. פאפולָה, השולט בערבית, סיכם עם הבעלים על קניית עשרה דונמים תמורת חמישים ל"מ. עוד הסכימו השניים שהכסף ישולם לאחר ההסדרה בטאבו. התנאים נוסחו בהסכם בכתב, וצורפה אליו התחייבות בשם הרב עוזיאל.¹²² הרב עוזיאל ביקש לרשום את המגרש בבאר שבע על שם החברה קדישא של תל אביב משום שמספר היהודים בבאר שבע היה קטן מהמספר הדרוש להכרה בקהילה (שלושים מבוגרים) לפי התקנות החדשות.¹²³

אלא שרישום הקרקע לא הושלם אז מסיבות שונות. ייתכן שהיה בהן צירוף של הקשיים שעוררו בעלי הקרקע, סיבוכים ביורוקרטיים, בעיות של ניהול המגעים ממרחק וקשיים כספיים ואחרים של החברה קדישא של תל אביב.¹²⁴ הבעלות על הקרקע נותרה אפוא בידיהם של בעליה הקודמים, ולא נרשמה על שמותיהם בטאבו.¹²⁵

120 סאלם וסלמאן לרבנות הראשית (הערה 29 לעיל).

121 המושל לרבנות, 17.7.1926, וכן על גבי הטיוטה של תשובת הרב עוזיאל, י"א באב תרפ"ו, את"א, 1135/8.

122 פרוטוקול ישיבה מספר 18 של הנהלת חברה קדישא, אור ליום א' בשבט תרצ"ד, סעיף 3, בספר הפרוטוקולים, תרצ"ג-תרצ"ט: החברה קדישא של תל אביב-יפו. וכן גם גלים להנהלת ועד הקהילה, י"ט בשבט תרצ"ד, את"א, 742/8; מושל המחוז לוועד הקהילה, 31.1.1934, שם, 497/8. נראה שגם אלקיים נסע עם פאפולָה. ראו הערה 152 להלן. על פאפולָה ראו: גאון, שם, עמ' 358.

123 'תקנות לסידורה של כנסת ישראל והכרתה ע"י ממשלת פלשתינה (א"י)', העתון הרשמי, 191 (1927), עמ' 367.

124 באמצע שנות העשרים החל בית הקברות של תל אביב ברחוב טרומפלדור להתמלא, והחברה קדישא החלה בחיפושים אחר מקום אחר, עד רכישת החלקה בנחלת יצחק בתחילת 1930. זו הוכשרה ונפתחה לשימוש באפריל 1931 (ושימשה עד שלהי 1949). יש לציין גם שהמשאבים הכספיים של ועד הקהילה היו אז מוגבלים, ומשנת 1926 החל ועד הקהילה לגמור את מאונו בחוב מצטבר; זה הגיע בסוף 1930 ל-9,512 לא"י; כך קשה היה לו להשקיע במשימות מחוץ לקהילה. ראו: דין וחשבון על פעולות ועד הקהילה, תל אביב תרצ"ג, עמ' ח-ט.

125 חיפוש בלשכת רישום המקרקעין של באר שבע לא העלה כל רישום לחלקה זו.

המאבק להסדרת מעמדו של בית הקברות היהודי ולשמירה עליו, 1929–1948

בשל מאורעות תרפ"ט פונו אחרוני היהודים מבאר שבע בסוף אוגוסט 1929, והקהילה לא התחדשה. גם לאחר פינוים של תושבי הקבע היהודים של באר שבע לא נשכח עניין בית הקברות. לכאורה, באין ציבור יהודי בעיר, לא היה טעם לשוב ולהשתדל בעניין בית הקברות היהודי. מבחינה הלכתית היתה אז סיבה מוצדקת להעברת העצמות, לאחר שבית הקברות נותר בלי השגחה והופקר לחילול כבודם של המתים ולביזוים; ואולם למרות כל זאת, החליט הרב עוזיאל שיש להמשיך במאבק על זכות היהודים להתיישבות בדרום ולהימנע מכל מעשה שיפורש כוויתור הן בעיני הממשל והן בעיני הערבים. לדבריו, היה צורך

לשמור את בית הקברות שבבאר שבע מחילול כבודו על-ידי היותו הפקר למרעה בהמות, ולשמור את רכושו הקרקעי שלא יטושטשו גבוליו ולא ייהרסו מצבותיו. [...] לא כדאי הוא לאבד בידיים שטח אדמה כזה שעצמות אחינו טמונים בו ושישמש לנו לעתיד הקרוב. הזנחת מקום זה להפקר הוא סימן ועדות על ייאושנו לשוב ולהתיישב בעיר זו.¹²⁶

ביולי 1930 שלח הרב עוזיאל מכתב לנציב מחוז הדרום, ובו ביקש שיינתנו פקודות למושלי עזה ובאר שבע למנוע דריסת רגל בבתי הקברות היהודיים של ערים אלה שקהילותיהן נעקרו ממקומן; כן ביקש הערכות למחיר גידורם.¹²⁷ מכתב נשלח גם לוועד הלאומי בבקשה לתמוך בעניין זה ולהעניק את הסכום הדרוש להוצאות הגידור.¹²⁸ הוועד הלאומי הודיע שהעניין יועלה בישיבה הקרובה של ההנהלה.¹²⁹ — אך בעיות חשובות יותר דחו שאלה זו, והיא לא נדונה.¹³⁰ בעקבות פנייתו של הרב עוזיאל לנציב מחוז הדרום נערך בירור עם השלטונות המקומיים על מצבם של בתי הקברות היהודיים של עזה.¹³¹ ובאר שבע. קצין המחוז עארף אל-עארף (1892–1973) קיבל מראש העירייה תאג' אל-דין שעת' הערכה שעלות גידורו של השדה היא 78 לא"י.¹³² נציב מחוז הדרום העביר נתון זה לרב עוזיאל, והוא מסרו מיד לוועד הלאומי בצירוף בקשה לעזור בהוצאות הגידור. הרב עוזיאל הציג

126 עוזיאל לוועד הלאומי, י"א באלול תר"צ, אצ"מ, J1/1533. ההדגשה שלי.

127 עוזיאל לנציב המחוז, י"ד בתמוז תר"צ, שם.

128 עוזיאל להנהלת הוועד הלאומי, י"ד בתמוז תר"צ, שם.

129 בן-צבי ומיחוס לעוזיאל, י"ח בתמוז תר"צ, אצ"מ, J1/1533.

130 בישיבה הבאה עסקו בשאלת החינוך העברי, ובישיבות לאחר מכן עסקו בגילוי דעת כלפי הממשלה ומדיניותה בעקבות מאורעות תרפ"ט. ראו פרוטוקולים של ישיבות ההנהלה של הוועד הלאומי, תר"צ-תרצ"א: אצ"מ, J1/101/2, J1/7243.

131 על ראשיתו ועל תולדותיו של בית הקברות היהודי בעזה ראו: אילן גל-פאר, 'בית הקברות של יהודי עזה', אריאל, 119–120 (1996), עמ' 173–177.

132 ראש העירייה לקצין המחוז, 25.8.1930, אצ"מ, שם.

להסתייע בקרן העזרה אמיקא (Emica), שמטרתה לחזק את היישובים שנפגעו במאורעות תרפ"ט ולהעניק פיצויים לנפגעים.¹³³ לאחר ששלח הרב תזכורת לפנייתו ענתה לו הנהלת הוועד הלאומי שפנתה לקרן העזרה ובכוונתה להוסיף לפנות,¹³⁴ אך דומה שגם לפנייה זו לא היו תוצאות, ושדה הקבורה נותר בלי גידור.

עקב שמועות שהגיעו לאוזניהן של משפחות הקבורים על חריש סביב הקברים והרס הציונים בידי ערביי הסביבה לאחר פינוי הקהילה היהודית מהעיר, הן החליטו בנובמבר 1931 לנסות שוב להעביר את עצמות יקריהן מבאר שבע לתל אביב. בסיוע התאחדות מרכז בעלי המלאכה פנו המשפחות לראש עיריית תל אביב מאיר דיזנגוף וביקשוהו להשתדל למענם אצל המוסדות המתאימים כדי להשיג רישיון להעברת העצמות ואמצעים להעברתם.¹³⁵ דיזנגוף תמך בבקשתם, והעביר אותה להנהלת הסוכנות היהודית,¹³⁶ אך נראה שגם יזמה זו לא נשאה פרי. מצב בית הקברות תואר בידי אליהו יהושע לבנון (1903–1985), בן אחותו של אליהו ריבלין הקבור בשדה, שביקר בו בתחילת אפריל 1933 ודרש ממוסדות הציבור שהמצב יתוקן: 'עברתי לבית הקברות היהודי. קברים עלובים בודדים בין חולות המדבר [...] בית הקברות כבאר שבע פרוץ ללא גדר. דרך עוברת בו, וגם ערבים החלו לחרוש בו'.¹³⁷

אמנם בעל הקרקע הערבי הוסיף לקבל תשלום שנתי כדמי שכירות לשימוש בחלקה,¹³⁸ אבל הוא דרש פתרון של קבע לעשרת הדונמים של אדמתו שהקברים היו בה. הוא הגיש תביעה משפטית נגד פאפולה, כבא כוח החברה קדישא של תל אביב (כנכתב, בא עמו לידי הסכם בכתב כשבוע שנים קודם לכן). הוא דרש לקבל את מלוא התמורה על הקרקע (חמישים לירות), והזהיר שאם לא כן – יוצאו עצמות הנקברים מן האדמה. עקב תביעתו פנה קצין המחוז של יפו באמצע ינואר 1934 לוועד הקהילה של תל אביב,¹³⁹ ועוד באותו היום פנה ועד הקהילה לחברה קדישא.

מזכיר החברה קדישא צבי גלים (1895–1950) מצא שהרב עוזיאל אכן התחייב בשם החברה קדישא לשלם סכום זה לבעל הקרקע וקבע כי יש לכבד התחייבות זו. בישיבתם של חברי הנהלת החברה קדישא באותו הערב הם שמעו את דברי פאפולה וגלים; השניים הבהירו שאחרי רישום הקרקע בטאבו על שם החברה קדישא, יהא עליה לדאוג גם לגידור השדה, כדי למנוע מרעה וחריש,¹⁴⁰ ופעולה זו תעלה עוד כמאה לירות. הצעתו של דוד

133 עוזיאל לוועד הלאומי, י"א באלול תר"צ, שם.

134 עוזיאל לוועד הלאומי, כ"ה בתשרי תרצ"א: א, 1023/8; בן-צבי וסולומון לעוזיאל, ז' בחשוון תרצ"א, שם, 1124/8.

135 וינוקור וקריס, שם. דוגמה לחילול הקברים ראו: שרידת המצבה מקברו של ריבלין, הערה 35 לעיל.

136 דיזנגוף לסוכנות היהודית, 1.12.1931; דיזנגוף לווינקור, 1.12.1931, א"א, 3/4.ש.

137 א"י לין ולבנון, 'חברון', הארץ, 13.4.1933, עמ' 3. א"י לבנון, 'מסע בנגב', הארץ, 1.5.1933, עמ' 3.

138 גלים להנהלת ועד הקהילה, שם, 742/8.

139 נציב המחוז לוועד הקהילה, 31.1.1934, שם, 497/8.

140 מלבד זה, בית קברות היה חייב בגדר לפי החוק. ראו: 'Public Health Ordinance No. 2', סעיף 3-B.

צבי פנקס שהתקבלה לבסוף היתה שאם תאסור הרבנות את העברת הגופות, יש לשלם את חמישים הלירות לבעל הקרקע, בתנאי שוועד הקהילה או מוסד אחר יקבל עליו לדאוג לסכומים הנוספים לגידור השדה.¹⁴¹

למחרת הישיבה פנתה החברה קדישא אל הרב עוזיאל, והוא חזר וחזק את איסורו להעביר את העצמות. עוד באותו היום שיגר שתי פניות אל המוסדות הציוניים, בבקשה למצוא מימון לגידור החלקה לכשתִּכָּרש. במכתבים אלה מסר הרב תיאור מתומצת של כל הפרשה, וסיים את פנייתו בקריאה:

פונה אני בזה אליכם בבקשה נמרצה שתקדישו סכום ידוע לגידור שדה זה למען יישאר ברשותנו, ואז נשיג המטרה הכפולה: שמירת עצמות אחינו והחזקת יתד במקום שעד עתה לא היה כל התחלה של יישוב עברי.¹⁴²

פנייתו של הרב אל הקרן הקיימת לישראל הועברה להכרעתו של יושב ראש הדירקטוריון מנחם אוסישקין, והתשובה היתה שאין באפשרות הקרן הקיימת לישראל לגדר ולשמור את שדה בית הקברות בבאר שבע משום שהדבר חורג מתפקידה.¹⁴³ כך השיב גם הוועד הלאומי.¹⁴⁴ החברה קדישא דיווחה לוועד קהילת תל אביב על החלטתה, וציינה את הצעתו של פנקס שמחיר הקרקע ישולם לאחר שיימצאו אמצעים נוספים לגידור.¹⁴⁵ ואולם אף שלא הובטח המימון לבניית הגדר, היתה הרגשה שהעניינים מתקדמים, ולאחר תזכורת של נציב המחוז¹⁴⁶ דיווחה הנהלת ועד קהילת תל אביב לנציב

[ש]עניין הקרקע בשביל מקום קבורה בבאר שבע נמצא במצב של סידור. אנו סוברים שהעניין יסודר בקרוב לשביעות רצונו הגמורה של מר סלמן שטעווי [כך במקור] אבו בלאל מבאר שבע.¹⁴⁷

בינתיים המשיכה החברה קדישא במגעים לרכישה.

141 פרוטוקול 18 של ישיבת הנהלת חברה קדישא, אור ליום א' בשבט תרצ"ד, סעיף 3. בספר הפרוטוקולים, תרצ"ג-תרצ"ט, החברה קדישא של תל אביב-יפו.

142 הרב עוזיאל להנהלת הקרן הקיימת לישראל, א' בשבט תרצ"ד: אצ"מ, KKL5/6895. ההרגשה שלי. נימת פנייתו של הרב עוזיאל ממחישה היטב את הקביעה שבימיו לא ראתה רבנות תל אביב את תפקידה בתור 'ממצצמת את עצמה במסגרת השאלות הדתיות גרידא, [אלא] מטפלת בכמה וכמה עניינים ציבוריים לאומיים בעלי אופי יישובי-כללי'. כנסת ישראל: ועד הקהילה העברית של תל אביב ויפו, תל אביב תרצ"ד, עמ' ו.

143 וייץ לרבנות, 24.1.1934, אצ"מ, שם.

144 מייל וגליס לחברת הכשרת היישוב, ו' בכסלו תרצ"ה: שם, L18/580. הסוכנות העבירה את הפנייה לוועד הלאומי. ראו: וייץ לרבנות, 24.1.1934, אצ"מ, שם.

145 גליס להנהלת ועד הקהילה, שם. יושב ראש ועד הקהילה, דניאל סירקיס, הוסיף בשוליים הערה לדון על כך בישיבה של הוועד, אך הדיון לא נערך. ראו פרוטוקולים של ישיבות הנהלת ועד הקהילה לשנת תרצ"ד: את"א, 51/8.

146 נציב המחוז לוועד הקהילה, שם, 497/8.

147 סירקיס ועוזיאל לנציב המחוז, 8.2.1934, שם.

בתחילת יולי 1934 הגיע פאפולה שוב לבאר שבע עם מזכיר החברה קדישא צבי גליס וחתם סופית את ההסכם עם בעל הקרקע. הם שילמו לו דמי קדימה של שלוש לא"י, והוסכם שהיתרה תשולם לו לאחר העברת הקרקע בטאבו. הם גם קיבלו את הבטחתו של קצין המחוז עארף אל-עארף שהחלקה תישמר מהסגות גבול.¹⁴⁸ לסיוע נוסף השתמשה החברה קדישא גם בשירותיו של נסים אלקיים, שעסק גם הוא במשא ומתן עם הבעלים.¹⁴⁹ כדי להעביר את הבעלות על החלקה בטאבו היה צורך במיפוי, וחברת הכשרת היישוב, שאנשיה מדדו באותו הזמן את אדמות קִלְטָה וְחִבְרָה (חצרים) שנרכשו אז, נתבקשה מאת החברה קדישא לעזור בכך.¹⁵⁰ ההנהלה של חברת הכשרת היישוב הציעה למדוד ולמפות על חשבונה גם חלקה זו, והעבירה לנציגה בבאר שבע בקשה לסייע לנסים אלקיים.¹⁵¹ ואולם אין הוכחות של ממש שגם אז, לאחר מאמץ של עשר השנים, הסתיימה הפרשה, שכל התנאים (ובכלל זה התשלום המלא) הושלמו ושהחלקה הועברה לידיים עבריות. ידוע שנסים אלקיים שילם לבעלים תשע לא"י מכיסו לקראת התשלום הסופי, והחברה קדישא הבטיחה לשפות אותו על הוצאותיו כאשר ייעשה החישוב הכולל,¹⁵² ואולם נראה שזו לא עמדה בהבטחתה. לפי גרסתה של משפחת אלקיים, בית הקברות אכן נרכש ונשאר רשום על שמו של נסים אלקיים, 'ועד היום' [1967] בית הקברות ליהודי באר שבע הוא רכושם של בני משפחתו.¹⁵³

אי-השלמתה של פרשת בית הקברות עד קום המדינה נראית תמוהה, בייחוד כאשר בסביבתה הקרובה של באר שבע נערכו עסקאות לרכישת אדמות בידי חברת הכשרת היישוב, שפתחה משרד בבאר שבע בסוף 1925 וניהלה מגעים לרכישת קרקעות גם סמוך

148 פרטוקול ישיבת המועצה מספר 53 של חברה קדישא, אור ליום ה' באלול תרצ"ד, הסבר למאזן, סעיף ז. החברה קדישא הוציאה 4.725 לא"י על באר שבע. ראו: שם, 'דוח כספי ומעשי'.

149 מיזל וגליס, שם.

150 שם.

151 טהון לחנקין, 25.11.1934; טהון לרנין, 3.12.1934, שם. מפה זו לא אותרה בין המפות של חברת הכשרת היישוב ובעיזבוננו של המודד זלמן ליף, אצ"מ 402/241.

152 מזכיר החברה קדישא של תל אביב [אלקיים], ל' באב תרצ"ה, שם, A417/10. זה כנראה האישור שהזכיר משה אלקיים ליצחק בן-צבי, 'בבאר שבע יש חלקה. אבי הלך לוועד הקהילה ביפו והרב עוזיאל שלח איתו את הרב פופולאר [כך] וראיתי פתקה שאבי שילם, ויש אישור מהקהילה'. רשימותיו של בן-צבי מיום 12.8.1942, ארכיון יד יצחק בן-צבי, 1/2/3/24.

153 תדהר, אנציקלופדיה, כרך 16, 1967, עמ' 4939. פרשת הרכישה מיוחסת שם לתקופת המלחמה. קצין המחוז עארף אל-עארף, שהיה מעורב מאוד בשנת 1934 בפרשת המשא ומתן על החלקה, מסר בשנה היא טבלה של כל הקרקעות בנגב הרשומות על שמם של יהודים; בבעלותו של אלקיים צוינה רק חלקת הקרקע מצפון לעיר (כיום בשכונה ב בבאר שבע), שנרכשה ביום 25.9.1918 במשותף עם שמעון בן-צבי. בטבלה זו, דרך אגב, לא מופיעה כלל חלקת בית הקברות. ראו: עארף אל-עארף, 'תאריח' ביר אל-סבע וקבאילהא, ירושלים 1934, עמ' 275. על כל פנים, הניסיונות לרכוש את החלקה מבעליה הערבים נמשכו שנים לאחר מכן, גם לאחר פטירתו של אלקיים. ראו להלן.

לחלקת בית הקברות. במפה שהכינה החברה נכלל סימונו של בית הקברות כשטח דמוי טרפז של 5.6 דונמים.¹⁵⁴ בין רכישותיו הראשונות של המשרד בבאר שבע היתה חלקה בקרבת בית הקברות ממש, של 409 דונמים, שגבולה נמצא כ-180 מטרים בלבד ממזרח לבית הקברות.¹⁵⁵ באוגוסט 1934 הוצעו לחברת הכשרת היישוב עוד אדמות סמוך לבית הקברות: שטח מקרקעות אבו בלאל, סמוך לאדמה שנרכשה ב-1926.¹⁵⁶ בסופו של דבר לא בוצעה העסקה.

כמה מבני משפחותיהם של שבעת הרוגי ההפצצה מיפו פנו לרב הראשי ר' אברהם יצחק הכהן קוק וליושב ראש הוועד הלאומי יצחק בן-צבי, שיסייעו בשמירה על קדושת הקברים – אך לא היה ביכולתם לעשות דבר;¹⁵⁷ ועוד נראה שאף הרב עוזיאל, אשר טרח ופעל במשך שנים למען בית הקברות, נואש מהטיפול בעניין.¹⁵⁸ המשפחות התמידו לעלות לקברים עד פרוץ מאורעות תרצ"ו, אז נעשה הדבר מסוכן. בקרב קרובי החללים היו שרצו להעבירם למקום מתאים יותר, ואילו אחרים לא רצו להפריע את מנוחתם. בתשובה לפנייתם של אליעזר גרוס ומשה רייצ'וק (1902-1971) פסק הרב הראשי הרב יצחק הלוי הרצוג שיש להשאיר את המתים במקומם, והדגיש שבאר שבע, עירם של האבות, קדושה אפילו יותר מירושלים.¹⁵⁹ כך בעצם ימי המאורעות הקימו גרוס, סורקין ורייצ'וק מצבה נפרדת על כל אחד מהקברים.¹⁶⁰ מדי שנה בשנה היו המשפחות עולות לקברים ומחליפות את לוחות השיש שנעקרו או נותצו בידי תושבי הסביבה.

מאחר שנמשך חילול הקברים החליטו בני משפחת קרמין על הקמת מצבה שלא ניתנת להיקרס בנקל. הם החליטו לצקת מצבה אחת משותפת מבטון, המעוגנת בתוך האדמה

154 'תרשום [כך] ארד אל סיר' בקנה מידה 1:20,000: הארכיון של חברת הכשרת היישוב בסביון (אחה"ה), תיק מפות 20, סימון מקורי 110/4521-K). אין המפה נושאת תאריך, אך נראה שהוכנה בראשית ינואר 1926 והיתה מעין מתווה ראשוני למיפוי סופי.

155 חלקה זו כוללת את עיקרם של הגושים 38117, 38112, החלק המזרחי מגוש 38112 והחלק המערבי מגוש 28006 (שיכון רסקו). היא הועברה ב-1943 על שם הקרן הקיימת לישראל, והיתה אחת מארבע החלקות הגדולות בסביבת העיר, שהיו בבעלותה של הקרן הקיימת לישראל בסוף 1946. ראו את תרשימן במפת 'סביבת באר שבע' מיום 28.11.1946, בקנה מידה 1:20,000: ארכיון הקרן הקיימת לישראל, מפה 1585, בספריית המפות של הר הצופים, תיק מפות 23. למיפוי ראו: אחה"ה, מפה בקנה מידה 1:5,000, תיק מפות 20, K-453 (סימון מקורי 110/140).

156 טהון לחנקין, 3.8.1934; כנ"ל, 9.8.1934 (שני מכתבים), אצ"מ, L18/578. חנקין לטהון, 13.8.1934; טהון לחנקין, 19.8.1934, שם, L18/582. בעל הקרקע היה שתוי אבו סלימאן בחדאדי.

157 קרמין לוועדת ציון, 9.12.1946, א"ע, כב4136-1-208-IV.

158 גם לאחר שהחל הרב עוזיאל לכהן כרב הראשון לציון (1939), הוא המשיך בפעולותיו שנועדו להגן על בתי הקברות היהודיים בערים ערביות, ואולם עניין באר שבע לא זכה שוב לאזכור. ראו: ג"מ, תיק 890/6 – 5/140/1.

159 מריאיון עם אליעזר גרוס מרחובות.

160 מריאיון עם גרוס ויוסף קרמין. גרוס ורייצ'וק יכלו לעסוק בבניית המצבות באותם ימים, שכן גרוס היה נהגו של משה סמילנסקי, בעל קשרים טובים עם ערביי הנגב ולרייצ'וק, קצין משטרה ותושב באר שבע לשעבר, ייתכן שקשרים אלה הקנו לו חסינות מסוימת בעיני ערביי העיר.

וגובהה עשרה סנטימטרים בלבד מעל פני הקרקע, כדי שלא תבלוט ותמשוך את העיין. תוך כדי ביצוע העבודה נחשף קברה של שרה דינה בת חיים וטויבה ברודקין, אשת הנגר יצחק ברודקין מיפו, ששירתה בבאר שבע כמבשלת ליהודים ונפגעה גם היא בהפצצה,¹⁶¹ והם הציבו את המצבה גם על קברה. בעל הקרקע זומן למשטרת באר שבע והוזהר לבל יפגע בקברים. מושל מחוז עזה, שנפת באר שבע היתה כפופה לו, דרש ממנו למכור את הדונם שהיו בו קבריהם של הרוגי ההפצצה, אך הלה סירב ולאחר מכן נעלם, והעסקה לא יצאה לפועל.¹⁶² בעת ההיא עוד לא זכתה חלקת הקברים להכרה רשמית ולא סומנה במפות.¹⁶³ תנופת ההתיישבות העברית בנגב בשנות הארבעים, עם עלייתן לקרקע של 11 הנקודות במוצאי יום כיפור 6 באוקטובר 1946, נטעה בלב גרשון קרמין תקווה שהנה נוצרה הזדמנות להסדר סופי למצבות. קרמין נפגש עם דוד בֶּרֶךְ (1875-1950), מרכז ועדת 'ציון', ארגון התנדבותי של ההסתדרות שהקים מצבות על קברותיהם של פועלים גלמודים שנפלו או מתו בלי דואג לזכרם. בשנים 1941-1955 הציבה ועדת 'ציון' כ-500 מצבות, ממחניים בצפון עד באר טוביה בדרום, בעזרת תרומותיהם של מוסדות (בעיקר הסתדרותיים) ושל יחידים. קרמין, בפנייתו 'מנקודת-מבט לאומית ופרטית', ביקש 'בזמן שיישובים עבריים מתפתחים בסביבה, לעשות משהו למעננו ולמען כלל ישראל ולמען כבוד המתים'.¹⁶⁴ ועדת 'ציון' פנתה בעניין זה ליצחק בן-צבי, יושב ראש הוועד הלאומי, והציעה 'לפעול בכיוון רכישת השטח הזה ולייסד במקום בית עלמין לסביבה כולה', דהיינו של כלל היישוב העברי בנגב,¹⁶⁵ אך בכל פעם נדחה הדבר,¹⁶⁶ ומצב הקברים נותר ללא פתרון. כשנכנס צבא מצרים לבאר שבע באמצע מאי 1948 הושחתה המצבה כליל.

161 משה מדליה, פרקי זכרונות, הוצאת המחבר, תל אביב וחיפה 1970, עמ' 43.

162 קרמין לוועדת ציון, שם. נראה שהבעלות על הקרקע עוד היתה אז בידי הערבים. רוכשי הקרקעות נציגי הקרן הקיימת לישראל יואב צוקרמן (1889-1958) ועמינדב אלטשולר (1899-1968), המוזכרים במכתב כבקאים בפרשה, וכך גם משה סמילנסקי, היו מודעים לשאלת הבעלות על קרקע זו, ואף ידעו היטב על כל חלקה בנגב בבעלות יהודית. לו היתה חלקה זו בבעלותו של יהודי היה אפשר להבהיר זאת לשלטונות בנקל.

163 במפה האחרונה של מחלקת המדידות של ממשלת ארץ ישראל מדצמבר 1945 (גיליון Beersheba West, 12/7) בקנה מידה 1:20,000, אין כל סימון לקברים בשטח.

164 קרמין, שם.

165 בדר לבן-צבי, 27.3.1947, אצ"מ, J1/6770.

166 בדר לטוביהו, 24.10.1950, א"ע, IV-208-1-4757.

הריסות קבר האחים ביום כיבוש באר שבע, אוקטובר 1948
באדיבות משפחת קרמין

שימור קבר אחים ומיסוד בית הקברות היהודי לאחר קום המדינה

בזמן כיבוש באר שבע בידי חטיבת הנגב ב'מבצע משה' (21 באוקטובר 1948) שירת מיכאל נתנזון, נכדו של מיכאל קרמין, בגדוד 9 של החטיבה. לאחר הקרב ניסה נתנזון לאתר את הקבר, וראה שנותרו ממנו רק עיי חורבות של מצבה מנותצת עם כמה שברי שיש שאותיות עבריות חקוקות בהם. באישורו של מפקד החזית יגאל אלון הגיע לעיר יוסף, בנו של קרמין, גידר את השטח בתיל, שתל שם אשל, וקבע במקום שלט: 'בית קברות יהודי עתיק'.¹⁶⁷ רק לאחר היות באר שבע עיר עברית נסתמן פתרון של קבע לקברים. בזכות קיומם של קברים יהודיים במקום, שימור המקום בידי קרובי הנפטרים, גידורו ושילוטו, ראו בו הרשויות בעת ההיא מקום ראוי לבית עלמין יהודי של העיר וסביבותיה. משנת 1949, בלי תכנון, נכרו קברים מסביב לקבר אחים,¹⁶⁸ וסמוך לקבר זה החלו לקבור את ראשוני הנפטרים בעיר החדשה ובסביבתה. בשנת 1950 תכננה עיריית באר שבע להקים בית קברות עירוני, ובעקבות פנייתו של דוד בדר, מזכיר ועדת 'ציון', לראש עיריית באר

167 ראינות עם יוסף קרמין, גרשון קרמין, מיכאל צוק ומיכאל נתנזון.

168 רישומי המועצה הדתית מאותה תקופה לא שרדו, ולכן היה צורך לאתר תאריכים על המצבות עצמן. לרוע המזל, רבות מהמצבות המוקדמות אינן נושאות תאריך קריא. התאריך הקריא המוקדם ביותר על מצבה הוא פשוט 1949 (על מצבתו של עמוס הררי).

שבע דוד טוביהו (1898-1975)¹⁶⁹ נקבע: 'בית הקברות יוקם במקום שנקברו 17 החללים' ויוצב שם ציון להרוגי ההפצצה.¹⁷⁰

פעולותיה של ועדת 'ציון' חודשו עם כניסתו של אריה ברקין (1891-1967) לתפקיד מזכיר הוועדה. בסוף ינואר 1951 פרסמה הוועדה בעיתונות בקשה למידע נוסף על הנספים, ביקשה את סיועם של דוד טוביהו ומועצת פועלי באר שבע בבנייה ונענתה בחיוב,¹⁷¹ ואולם העבודה התעכבה עקב קשיים טכניים ובירוקרטיים שנמשכו עד אוקטובר 1951.¹⁷² על כן החליטו לבסוף המשפחות להקים את המצבה בכוחות עצמן. לקראת סוף שנת 1951, סמוך ליום השנה ה-35 להרוגי ההפצצה, הוקמה ביזמת גרשון קרמין ונחום מולר (1890-1973) – קבלן ובנו של אביגדור מולר – מצבה משותפת עשויה לבנים ובטון, וזו עומדת עד היום.¹⁷³

קבר האחים היה כאמור הסמן למקומו של בית הקברות של באר שבע העברית. התכנית לסלילת כביש עוקף, שנועד לחצות שטח זה,¹⁷⁴ לא מומשה. לבית הקברות הוקצתה אז חלקה של 13 דונם¹⁷⁵ וסביב קבר האחים נכרו עוד כ-210 קברים. בין ראשוני הנקברים שם היו שני חללים לפחות שהובאו לקבורה בינואר 1950 מסביבה רחוקה יותר, מהקיבוצים סעד¹⁷⁶ ונווה יאיר,¹⁷⁷ שכן מקום הקבורה ההיסטורי של יהודי באר שבע היה אז בית העלמין

169 בדד לטוביהו, שם.

170 ברמן לוועדת ציון, 30.10.1950, שם.

171 ברקין לטוביהו, 30.1.1951, א"ע, IV-208-1-6086. ראו לדוגמה: 'דרושים פרטים על חללי באר שבע ממלחמת העולם הראשונה', דבר, 1.2.1951, עמ' 1; ברקין לטוביהו, 14.2.1951, א"ע, שם; ברקין לטל-שיר, 22.2.1951, שם; קרמין לטל-שיר, 4.5.1951, שם, IV-250-11-1.

172 ראו את ההתכתבות הענפה על כך בין הוועד הפועל של ההסתדרות, עיריית באר שבע, מועצת פועלי באר שבע וגרשון קרמין, א"ע, IV-250-11-1, IV-208-1-6086 (עותקים גם בתיקים IV-104-1197, IV-250-11-1).

173 מראיונות עם גרשון ויוסף קרמין. פרטים נוספים מראיונות עם צבי עופר מבאר שבע, שהיה אז ראש מחלקת המים והעבודות הציבוריות בעירייה, ועם אריה טל-שיר מתל אביב, שהיה אז המזכיר של מועצת פועלי באר שבע.

174 הדרך המתוכננת לחבר בין הכביש לעזה לכביש דרומה ועוקפת את באר שבע מדרומה מצוינת בתשריט 27/ע ליום 1.7.1951, במפת באר שבע וסביבתה בקנה מידה 1:25,000, ארכיון משרד הפנים, באר שבע.

175 חלקה 8 בגוש 38060. ראו: מיפוי הגוש מיום 27.12.1953 בקנה מידה 1:5,000, אגף המדידות המחוזי, באר שבע.

176 אהרן מלול מקיבוץ סעד, עולה בן 25 ממרוקו, נפגע ביום 12.1.1950 בעלותו על מוקש יום לאחר הגיעו לקיבוץ, ונפטר בדרך לבית החולים בבאר שבע. מריאיון עם יהודה אל-עמי מסעד, וכן: משה בן-עמי, 'פרשה עלומה בתולדות סעד', עלים: עלון קיבוץ סעד, 1468 (1987), עמ' 7-8.

177 יצחק יחיאל בלאזשטיין בן ה-22, חבר לח"י לשעבר, נרצח ביום 19.1.1950 בדרך לנווה יאיר, כנראה בידו מסתננים. ראו: 'חבר נוה יאיר נמצא הרוג', דבר, 29.1.1950, עמ' 4; חיים שלם, לנגב: נוה יאיר – סיפורה של התישבות. תל אביב 1988, עמ' 6, עמ' 132-133.

היהודי היחיד ברחבי הנגב. מאחר שבאר שבע תוכננה להתפתח לעיר גדולה,¹⁷⁸ נוכחו ששטח בית הקברות הזה קטן וסלעי, יש בו מקום רק ל-3,250 קברים בקירוב, ולפיכך אין בו כדי לענות על צורכי העיר בעתיד. מלבד זאת, הקבורה וסידור המצבות התנהלו ללא פיקוח,¹⁷⁹ ועל כן החליטה עיריית באר שבע על פתיחתו של בית עלמין בשטח מישורי יותר, מול בית הקברות הישן, מעבר לכביש חצרים. באמצע ינואר 1951 ביקשה העירייה כי הקרן הקיימת לישראל תפסיק את פעולות הייעור שנעשו בשטח המיועד לבית הקברות.¹⁸⁰ בתכנית כוללת של פיתוח העיר שהציג טוביהו בסוף ספטמבר 1951 פנתה העירייה למשרד מהנדסים לתכנון של בית הקברות החדש,¹⁸¹ וב-1952 אישרה מימון להקמת בית טהרה ובית לשומר סמוך לו.¹⁸² בית קברות זה שימש בעיקר עד מאי 1986, אז נחנך בית קברות חדש וגדול יותר ממזרח לו. שטחו של בית הקברות הישן, הידוע היום כבית הקברות הישן נושן או בית הקברות הראשון, הוגבל ל-1.9 דונמים, ולאחר מכן נפתחה בו גניזה לספרי קודש.

אחרית דבר

עם פטירתה של דבורה בת גרשון קרמין (1880-1964) מרמת גן, אלמנת מיכאל קרמין ואמו של חיים קרמין, ביקשה המשפחה למלא את רצונה של האלמנה והאם השכולה ולקברה לצד יקיריה בבאר שבע. המועצה הדתית של באר שבע נענתה לבקשה, ודבורה נטמנה בהיתר מיוחד מצפון לנפטרים האחרים בקבר האחים, לצדו של בנה חיים.¹⁸³ כיום הלוח החדש מכסה גם את קברה שבקצה הימני של קבר האחים. בני משפחת קרמין התמידו באמירת קדיש ליד הקבר והוסיפו לעלות שמה ביום מותה של האם – ט"ו בסיוון. קבורתה של דבורה קרמין חתמה את הפרשה שתחילתה במקום זה היתה בקבורתם של בעלי המלאכה הרוגי ההפצצה בקבר אחים זה, ואחריתה עם קבורתה של האלמנה

178 מריאיון עם שמואל פרנקל מרמת גן, שהיה אז סגן ראש עיריית באר שבע. הוא זוכר שטוביהו הביע חשש שמא ייווצר מצב כמו בבית הקברות הישן של תל אביב ברחוב טרומפלדור. הממוצע המקובל הוא 250 קברים לדונם.

179 פרוטוקול והחלטות מועצת עיריית באר שבע, ישיבה 31 מיום 5.3.1953, סעיף 5.

180 ברמן אל הקרן הקיימת לישראל, 10.1.1951, הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב על שם דוד טוביהו (א"ט), תיקי העירייה, ה/1.

181 ראו: 'תכנית לפיתוח באר שבע, דבר, 28.9.1951, עמ' 7; פרנקל לריינר ורוזנטל, 12.9.1951; ריינר לפרנקל, 23.9.1951; ריינר לפרנקל, 3.10.1951, א"ט, תיקי העירייה, ד/16.

182 פרוטוקול והחלטות מועצת עיריית באר שבע, ישיבה 14 מיום 2.4.1952, סעיף 4; וכן דבר, 14.4.1952, עמ' 3.

183 ראו: 'נקברה בבאר-שבע ליד בעלה ובנה', למרחב, 28.5.1964, עמ' 6; 'דבורה קרמין למנוחות', דבר, 29.5.1964, עמ' 9. ראו גם את תכנית המצבה מיום 8.12.1964, החברה קדישא בבאר שבע, תיק נפטר 64-1698.

קבר אחים וקורותיו של בית העלמין היהודי בבאר שבע

לצד, 47 שנה לאחר מכן. לקראת יום השנה השבעים להפצצה יזמו בני משפחת קרמין טקס זיכרון פומבי,¹⁸⁴ בשיתוף עיריית באר שבע, המועצה הדתית של העיר וסניף באר שבע של החברה להגנת הטבע. בטקס השתתפו גם כמה מבני המשפחות האחרות ומיהודי באר שבע לפני היותה עיר עברית. כולם התכנסו ואמרו יחד קדיש ליד הקבר, ולאחר מכן הסיר יוסף קרמין (1910-1993), זקן בניה של המשפחה, את הלוח מלוח הקבוע בקיר בית הנתיבות הטורקי של הרכבת,¹⁸⁵ שם מונצח האירוע בסביבת התרחשותו.¹⁸⁶ הטקס שודר ברדיו וזכה לתהודה ציבורית.¹⁸⁷ ביום השנה השמונים להפצצה ניהלו המשפחות עם

הטקס הציבורי ליד המצבה ביום השנה השבעים, נובמבר 1987
באדיבות משפחת צוק

184 להשתלשלות שהביאה להיווצרותה של יזמת משפחת קרמין לטקס הציבורי הזה, שהביא את האתר למודעות ציבורית, ראו: Elan Galper, 'Beersheba Bombing Raid', *Harakevet*, 53 (2001), pp. 26-27.

185 הלוח הוצא כיום ממקומו. לנוסח ראו: *Harakevet*, 7 (1989), p. 26.

186 הטקס בשילוב עם יום עיון על תולדות באר שבע נערך בבוקר יום 20.1.1987. החברה להגנת הטבע הוציאה ליום זה פרסום צנוע המתאר מקצת הרקע: אילן גל-פאר, 'קבר האחים' – שריד לקהילה היהודית בבאר שבע, תל אביב תשמ"ז (12 עמודים). כתבתם של עודד ישראלי ויוסף (יוסקה) גרינבוים, 'בתחנה בבאר שבע עמד קטר, ארץ וטבע', 91 (2004), עמ' 39-42, מבוססת חלקית על מקור זה ועל מקורות ידועים אחרים. כך גם בנוגע לתגובתו של גרשון קרמין לכתבה זו, 'קבר האחים בבאר שבע', שם, 93 (2004), עמ' 22.

187 הטקס שודר בחלקו ביום 24.1.1987 ברשת ב' של 'קול ישראל', בתכנית 'ארץ חמדת' של תרצה ארז. לתגובה ראו: גרעוני, מסעות אל העבר, הערה 82.

נציגות של העירייה טקס ציבורי דומה.¹⁸⁸ צאצאי משפחת קרמין מוסיפים עד היום לבקר בקבר ולומר שם קדיש.

כך המצבה משמשת עד היום עדות לא רק להרוגי ההפצצה הקבורים תחתיה אלא גם לקהילה היהודית הקטנטנה של באר שבע, שהתאמצה רבות להשתרש בקרקע הנגב. כמו לאחר מלחמת העולם הראשונה, כך גם עתה: הזכר המוחשי היחיד לקהילה זו – אף שאינו מקורי ממש – הוא קבר אחים, השריד העגום המשמש גם עדות למאמצים לקיומה של המשכיות הנוכחות העברית בעיר שהיתה מקום מגוריהם הקדום של אבות האומה.

188 טקס שני זה נערך בבוקר יום 3.1.1997 בארגונה של עיריית באר שבע ובנוכחותו של ממלא מקום ראש העירייה. שולבה בו הרצאה שניתנה בבית הנתיבות של הרכבת הטורקית בנושא באר שבע במלחמת העולם הראשונה. העירייה פרסמה הזמנה ציבורית למשפחות במוסף לשבת של ידיעות אחרונות, 27.12.1996, עמ' 31. כתבה על האירוע, '80 שנה לקבר האחים בבאר שבע', פורסמה במקומון שבע, 1306 (1997), עמ' 92.